

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav filosofie a religionistiky

Bakalářská práce

Jonáš Kreisinger

Vztah instrumentálního charakteru světa a práce

The Relation of Instrumental Form of the World and Labour

Praha 2019

Vedoucí práce: Mgr. Jiří Růžička, Ph.D.

Chtěl bych v první řadě poděkovat svému vedoucímu bakalářské práce, Mgr. Jiřímu Růžičkovi, Ph.D., za odborné vedení, za pomoc a hlavně za trpělivost při spolupráci na vypracování této práce. Dále bych chtěl poděkovat Richardu Cislerovi za mnohé podněty, rady a kritiky. Mé díky patří v neposlední řadě i Míše Pokutové za korektury a neocenitelnou a přísnou zpětnou vazbu.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 3. 1. 2019

.....

Jonáš Kreisinger

Klíčová slova:

kapitalismus, marxismus, práce, instrumentalizace, Frankfurtská škola, Postone

Keywords:

Capitalism, Marxism, Labor, Instrumentalisation, Frankfurt School, Postone

Abstrakt:

Tato práce se zabývá tím, jakým způsobem je instrumentální charakter světa podmíněn specifickou podobou práce v kapitalismu na základě diskuse historika a filosofa Moishe Postonea a představitele Frankfurtské školy Maxe Horkheimera. Postone kritizuje Horkheimera, protože používá transhistorický pojem práce, což neumožňuje vysvětlit, proč se svět v kapitalismu (modernitě) výrazně instrumentalizuje. Horkheimerova analýza však umožňuje vysvětlit, proč se mění instrumentální charakter světa v průběhu kapitalismu, což je naopak prvek, který Postoneově teorii chybí. Ukazuje se, že jakkoliv je práce v kapitalismu zdrojem instrumentalizace světa, samotná instrumentalizace je spíše otázkou toho, jak se svět jeví. To, jak se svět jeví, je v marxistické tradici pojímáno pojmem ideologie, či u samotného Marxe zejména pojmem zbožního fetišismu. Integrující funkce ideologie se tak ocitá na této úrovni reality s dezintegroující funkcí instrumentalizace.

Abstract:

This paper deals with how the instrumental form of the world is conditioned by the specific form of labor in capitalism. The discussion of a historian and a philosopher Moishe Postone and a Frankfurt School representative Max Horkheimer was used for this analysis. Postone criticizes Horkheimer because of his use of a transhistorical concept of labor, which is unable to explain why the world in capitalism (modernity) is being rapidly instrumentalized. However, Horkheimer's analysis is able to explain the reason why the instrumental form of the world is changing in course of capitalism, which is a perspective Postone's theory lacks. The paper shows that labor in capitalism is a source of instrumental form of the world. However instrumentalisation itself is more of the form of the world appearance. The appearance of the world is in a marxist philosophy conceptualized as an ideology, or in the case of Marx himself by the concept of commodity fetishism. The integration function of an ideology is in the conflict with disintegration function of instrumentalisation on this level of reality.

Obsah

1 Úvod	8
2 Moise Postone: reinterpretace Marxova pozdního díla	10
2. 1 Kritika tradičního marxismu.....	11
2. 1. 1 Kritika pojetí práce v tradičním marxismu.....	11
2. 1. 2 Výroba a distribuce bohatství.....	12
2. 1. 3 Pojetí třídního konfliktu	13
2. 2 Práce	16
2. 2. 1 Práce jako společenské zprostředkování	16
2. 2. 2 Zbožní fetišismus.....	19
2. 2. 3 Transformační problém	20
2. 3 Čas a kapitál	23
2. 3. 1 Abstraktní čas	23
2. 3. 2 Kapitál	25
2. 4 Vnitřní dynamika kapitalismu	28
2. 4. 1 Vnitřní dynamika kapitalismu a historický čas	28
2. 4. 2 Třídní konflikt	30
3 Instrumentální rozum, jednání a svět	33
3. 1 Vývoj problému instrumentálního jednání a instrumentalizace světa.....	33
3. 1. 1 Kategorický imperativ	33
3. 1. 2 Weberovo pojetí jednání.....	34
3. 2 Instrumentální rozum Frankfurtské školy	36
3. 2. 1 Instrumentální rozum.....	36
3. 2. 2 Vztah výroby a instrumentalizace světa	38
3. 3 Postoneova kritika a řešení problému.....	41
3.1 Kritika Frankfurtské školy a Postoneovo řešení.....	41
3. 2 Jak se člověk stává prostředkem.....	43
4 Řešení	45
4. 1 Nedostatečnost Postoneova řešení problému instrumentalizace světa	45
4. 2 Syntéza Postoneova a Horkheimerova pojetí	47
5 Závěr	51
6 Seznam literatury	53

1 Úvod

Ve své bakalářské práci se chci zabývat specifickým problémem, který vyplývá z Postoneova díla *Time, Labor and Social Domination*¹. Jedná se o publikaci, která znamenala návrat k Marxovi v moderním emancipačním myšlení, reinterpretovala jeho dílo pomocí nových pojmů a pokusila se mu vrátit platnost po domnělém vyvrácení Marxovy teorie průběhem dějin ve 20. století. Postone si podobně jako jiní marxisté klade za cíl analyzovat samotné jádro kapitalismu. Jeho přístup je však výrazně odlišný v tom, že se snaží veškeré Marxovy kategorie interpretovat historicky, což podle něj ostatní marxisté nečiní.

Postone se ve svých odborných pracích věnuje především dvěma tématům – analýze kapitalismu a rovněž modernímu antisemitismu, které jsou ovšem v jeho pojetí provázány. Postone vydal v roce 1993 významné dílo *Time, Labor and Social Domination* a k problémům zde nastíněným se vrací v mnoha dalších článcích. Ve všech používá stejnou terminologii a nikde se se svými předchozími tvrzeními principiálně nerozhází. Spíše lze říct, že popisuje neustále to samé jinými slovy a případně doplňuje svoji teorii o některé detaily.

Hlavním pojmem Postoneovy reinterpretace Marxovy koncepce kapitalismu je práce. Zatímco ostatní marxisté chápou práci transhistoricky jako element, který je nutné osvobodit od kapitalismu, Postone chápe práci historicky jako integrální součást pouze kapitalismu, která zaniká společně s jeho potenciálním překonáním. Nutno v tomto bodě upozornit na fakt, že Postone chápe "tradiční marxismus" velmi neobvyklým způsobem. Zahrnuje do této skupiny velmi rozdílné myslitele, a to pouze na základě toho, jak chápou pojem práce – tedy buď jako historicky specifickou formu dominance v kapitalismu, anebo jako transhistorický vztah člověka a přírody. Následně si některé z těchto myslitelů vybírá a v pomyslné diskusi s nimi odhaluje vlastní koncepci. Jakkoliv se Postone snaží o přesnost při interpretaci Marxe, jeho práce není pouze interpretací, ale velice originálním rozvinutím Marxova díla. Některé prvky Marxovy teorie dokonce transformuje Postone natolik, že lze mluvit přímo o jeho *vlastní* teorii. Pro moji práci tak bude naprosto stěžejní rozlišit, co je ještě tvrzení Marxe, co je již názor Postonea samotného a kde se oba tito filosofové potkávají.²

¹ Postone, M. (1993). *Time, Labor and social domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge university press.

² Postone se od Marxe liší výrazně především v postupu analýzy kapitalismu. Zatímco Marx vychází od základu kapitalismu (pracovní teorie hodnoty, pojem kapitálu, nadhodnota), aby následně ukázal, jak lze s jejich pomocí analyzovat jeho jevové formy, Postone začíná jádrem společenských vztahů v kapitalismu a postupně k teorii přidává pojmy tak, aby nakonec vysvětlil dynamiku kapitalismu a s tím i dějinný pohyb v kapitalismu.

Problémem, kterým se v bakalářské práci zabývám, je Postoneovo pojetí vztahu práce a instrumentálního jednání, potažmo instrumentalizace světa. Ta spočívá v proměně věcí a lidí v pouhé prostředky. Postone jako i v jiných případech zasazuje téma do polemiky s jinými autory. V případě výkladu instrumentalizace se vymezuje vůči Horkheimerovi, který o tomto vztahu pojednává v návaznosti na transhistorické pojetí práce. Postone oponuje, že práce nemá instrumentální charakter obecně, ale pouze v kapitalismu. Instrumentalizace světa pak vyplývá z funkce práce jako společenského zprostředkovatele. Co to znamená, vysvětlím níže.

V čem je Postoneova teorie instrumentalizace problematická se ukáže až v kontextu jeho pojetí vnitřní dynamiky kapitalismu. K popisu dynamiky kapitalismu používá Postone metaforu běžeckého pásu, která ovšem metafora evokuje poměrně lineární pohyb. Postone však odmítá, že by rostoucí instrumentalizace světa byla taktéž lineární. Myslí-li tím Postone rozdíl feudalismu a kapitalismu, pak je toto tvrzení oprávněné. Postone totiž odvozuje instrumentalizaci ze specifického pojmu práce, jak se vyskytuje pouze v kapitalismu. Pokud je však tato specificky kapitalistická práce v kapitalismu neměnná, je otázkou, jak vysvětlit instrumentalizaci v kapitalismu samotném, což se snaží vyložit Horkheimer. Právě touto nejasností v Postoneově pojetí se ve své bakalářské práci zabývám.

Než se dostanu k jádru problému, bude nutné začít tím, jak Postone sám interpretuje Marxe a chápe kapitalismus. Poté, co představím jeho teorii a vysvětlím její stěžejní pojmy, budu se zabývat právě instrumentalizací a vývojem myšlení o instrumentálním jednání. To bude znamenat představení problému instrumentalizace a jeho geneze ve filosofickém myšlení, následně analýzu řešení nabízeného Postonem a kritiku tohoto pojetí. Na závěr se bych se chtěl pokoušit tento problém obsažený v Postoneově teorii vyřešit.

2 Moişhe Postone: reinterpretace Marxova pozdního díla

V této části své bakalářské práce se budu zabývat pojmy, které Moişhe Postone zavádí, a způsobem, jakým reinterpretuje Marxovy a Engelsovy pojmy. Cílem je vytvořit komplexní obrázek toho, co pro Postonea znamená marxistická filosofie. Moişhe Postone často opakuje, že interpretuje Marxovo pozdní dílo. Jedná se však v tomto případě o jiné rozdělení Marxova díla než například u Louise Althussera, které Althusser popisuje ve své eseji *On Marxism* (Althusser & Matheron, 1997)³. Podle Althussera se dělí Marxovo dílo na filosofické a vědecké. Hraničním dílem je pro Althussera *Německá ideologie*, od něhož Marx rozvíjí svoji materialistickou a dialektickou metodu.

Toto rozdělení Postone explicitně odmítá a nabízí oproti tomu jiné pojetí. V tomto ohledu hraje klíčovou roli Postoneův pojem „vyspělá Marxova teorie“, který označuje co do chronologie Marxovy bibliografie vyloženě pozdní díla, ve kterých Marx vypracovává svoji teorii kapitalismu. Jedná se zejména o *Grundrisse*, všechny díly *Kapitálu* a o *Úvod ke kritice politické ekonomie*. Specifikem těchto děl je podle Postonea kritika kapitalismu vycházející z kritiky práce. Zjednodušeně řečeno Postone vychází z těch míst Marxových spisů, v nichž se podle jeho názoru Marx sám nadobro rozchází s prvky rané verze vlastní teorie. Postoneova interpretace Marxova díla vychází z předpokladu, že Marx chápe práci ve svém pozdním díle jako historicky specifickou pro každou jednotlivou společensko-ekonomickou formaci.

Postone chápe Marxovo dílo jako kritickou sociální teorii. To znamená, že nerozumí Marxovu pozdnímu dílu jako alternativě k tehdejší politickým ekonomickým, ale spíše jako kritice jak těchto teorií, tak buržoazních společenských vztahů⁴. Pojem kritická podle Postonea označuje takovou teorii, která je jednak sebereflexivní (chápe sebe samu jakou součást společensko-ekonomické formace) a jednak kromě popisu okolního světa ukazuje na možnost jeho progresivního překonání (Postone, 1993)⁵. Co pro Postonea znamená přihlásit se ke kritické teorii? Koneckonců celá marxistická tradice se chápe jako kritická. Postone sám přitom značnou část marxismu silně odmítá.

³ Althusser, L., & Matheron, F. (1997). *The spectre of Hegel: early writings*. New York: Verso.

⁴ Marx samozřejmě aspiruje na vysvětlení standardních ekonomických pojmů jako zisk, cena apod. Jedná se však z Marxovy perspektivy o méně významné problémy. V každém případě se jedná o verifikaci Marxovy teorie. Kdyby nebyl Marx schopen vysvětlit na základě vlastních pojmů totéž co jiní ekonomové klasické politické ekonomie, jednalo by se o selhání jeho teorie. Je známo, že druhé dva díly *Kapitálu* dával dohromady až Engels po Marxově smrti. V těch se právě Marx a Engels zabývají jevou stránkou kapitalismu. Protože však tyto knihy Marx sám nedokončil, je jeho teorie zčásti v rozpracovaném stavu, na což navazují jiní myslitelé a Marxovu teorii tak v tomto směru rozvádí.

⁵ V práci je použita citační norma APA 6th Ed. Při první citaci daného díla jsem navíc uvedl v poznámce pod čarou celý bibliografický údaj.

Jakými prostředky to činí? Postone rozlišuje kritiku na pozitivní a negativní. Pozitivní kritika kritizuje systém na základě pozic, jež jsou integrální existujícímu systému a negativní na základě něčeho, co by mohlo být. Pozitivní kritika je kritika tradičních marxistů z pozic práce. Negativní kritika se pokouší o překonání práce jako zdroje společenského bohatství. Pozitivní kritika se tak pouze snaží, jakkoliv neúmyslně, o vytvoření jiné podoby kapitalismu. Slovy Postonea se jedná o rozdíl „[mezi] buržoazní kritik[ou] společnosti a kritik[ou] buržoazní společnosti“ (Postone, 1993, 64).

2. 1 Kritika tradičního marxismu

Základem Postoneovy metody je neustálá polemika s jinými autory, které lze zařadit do tradice jak západního, tak východního marxismu. Jedná se o kritiku jejich teorií a poukázání na důvody jejich bezvýchodnosti. Proto bych chtěl nejprve shrnout kritické Postoneovy poznámky vůči tomu, co sám nazývá tradičním marxismem, aby byly později jasné pozice, ze kterých Postone vytváří teorii novou. Postone sebe sama chápe jako pokračovatele kritické teorie. Zároveň se však vůči dosavadní kritické teorii (Frankfurtské škole) vymezuje. Tradiční marxismus definuje Postone různě – buď jako teorii vycházející z transhistorického pojetí práce, nebo jako „veškeré analýzy, které rozumějí kapitalismu esenciálně v pojmech třídních vztahů strukturovaných tržním hospodářstvím a soukromým vlastnictvím prostředků výroby“ (Postone, 2007, 71).⁶

2. 1. 1 Kritika pojetí práce v tradičním marxismu

Jádrum celé Postoneovy teorie je pojem práce. Samotným pozitivním pojetím práce, její rolí v kapitalismu a vztahem k hodnotě se budu zabývat až v další kapitole. V této podkapitole shrnuji, čím podle Postonea práce není. Teorie vycházející z transhistorického pojmu práce spadají pod Postoneovu definici tradičního marxismu. Tradiční marxismus je přitom nutné chápat jako do jisté míry Postoneův konstrukt, který kritizuje, aby lépe vymezil, o co mu v jeho vlastní práci jde. V tradičním marxismu je práce bodem, ze kterého je kritizován kapitalismus. V protikladu práce a kapitálu má být práce elementem, který má být od kapitalismu osvobozen. Emancipace v této teorii podle Postonea znamená osvobození práce.

Důvodem tohoto vzájemného vztahu mezi prací, kapitálem a emancipací je, že tradiční marxismus chápe práci jako transhistorickou veličinu. Transhistorické pojetí práce znamená, že práce není chápána jako vztah mezi lidmi, ale jako vztah člověka k přírodě. Jinde Postone píše, že transhistorické pojetí práce znamená chápat ji jako univerzální zdroj bohatství všech společností (Postone, 2007, 71). Jak se pokusím ukázat ve svém výkladu, emancipační potenciál Postoneovy teorie spočívá v předpokladu, že je možné vytvářet bohatství bez lidské pracovní síly. Práce není ani pro Marxe, ani pro Postonea pouhé obhospodařování okolního světa člověkem, ale i základ

⁶ Postone, M. (2007). Critical Social Theory and the Contemporary World. *International Journal Of Politics, Culture, And Society*, 19(1-2), 69-79. <http://doi.org/10.1007/s10767-007-9012-6>

společenských vztahů, které jsou u obou filosofů produkovány vzhledem ke specificky kapitalistickému bohatství – hodnotě. Hodnota však sama o sobě neslouží v Marxově teorii k vysvětlení tržní rovnováhy, což je silný protiklad oproti většině tehdejších ekonomů. Zároveň je to důvod, proč měli mnozí ekonomové problém Marxovu teorii pochopit.

Postone se dále vymezuje proti pojetí kritiky kapitalismu jako kritiky kontradikce *soukromého* vlastnictví a *společenské* práce. Práce má v kapitalismu jak soukromý, tak společenský charakter. Práce zprostředkovává společenské vztahy. Soukromý charakter práce spočívá oproti tomu v tom, že pracovní síla je vlastností, kterou disponuje každý jedinec. Taková kritika kapitalismu je zase založena na transhistorickém pojetí práce, protože pojímá práci jako konstantní veličinu. Jádrem sdělení, že práce nemá transhistorický, ale bytostně historický charakter, spočívá v tom, že výroba není v kapitalismu čistě technická a nezávislá na společenských vztazích, ale že společenské vztahy jsou na ní založené. (Postone, 1993)

2. 1. 2 Výroba a distribuce bohatství

Tradiční marxismus podle Postonea nekritizuje ani tolik výrobu bohatství, ale jeho distribuci. Na pozadí této kritiky distribuce bohatství je neschopnost rozlišit mezi manifestními a skrytými formami kapitalismu. Jak stojí výše – znamená to buržoazní kritiku společnosti a úsilí o změnu toho, jak je kapitalismus administrován, nikoliv však úsilí o překonání kapitalismu samého. Tradiční marxismus chápe ekonomiku jako jeden ze společenských segmentů a usiluje o kontrolu ekonomiky státem. (Postone, 1993, 58 – 63)

Tradiční marxismus naturalizuje práci a společně s ní i její produkt – hodnotu. Rozvíjí kritiku postavenou na kritice nerovnosti distribuce bohatství. Řešením této situace může být jiný arbitr, než je trh, který bude rozhodovat o distribuci bohatství. Nerovná distribuce bohatství, ať už jako taková, nebo spočívající v nepoměru podaného výkonu a získaného materiálního bohatství, je problémem, který je doprovodným jevem každého způsobu organizace kapitalismu. Jedná se však o fakt, kterým se kapitalismus projevuje, ale ne o jeho skutečnou podstatu.

Snaha narovnat distribuci bohatství ať už tím míníme moderní sociální stát, nebo ekonomiky bývalého sovětského bloku, nevede podle Postonea k překonání kapitalismu. Avšak ani ideologové států reálného socialismu nepovažovaly překonání nerovné distribuce bohatství za konečný cíl, jak tvrdí Postone. Jak však správně podotkl Pavel Barša na veřejné recenzi prvního vydání čísla *Kontradikcí* (6. 12. 2017), Postone zde vychází z neznalosti reálií zemí reálného socialismu. Jakkoliv je samozřejmě fetiš práce, průmyslu a narovnávání příjmových a majetkových nerovností s ideologií těchto států spojen, ani v těchto zemích nebyl považován stav, ve kterém se ocitly za konečný. Země reálného socialismu nebyly považovány za komunistické, ale za socialistické. To znamená, že byly na

cestě ke komunismu a přetrvávaly v nich pozůstatky buržoazní společnosti, jako například námezdní práce⁷. Tedy ani tyto země, které jsou podle Postonea ukázkovým příkladem zemí s dominující ideologií tradičního marxismu, nespĺňovaly jeho definici tradičního marxismu.⁸ Na limity Postonem vymezeného tradičního marxismu však nenaráží Postone sám. Všimají si jich i jiní kritičtí teoretici, kteří je však podle Postonea sami nikdy nedokázali překonat (Postone, 2007, 72).

Postoneova kritika se soustředí na kritiku pojetí sociálního státu jako protikapitalistického elementu. Postone tvrdí, že sociální stát znamenal rozvoj, nikoliv utlumení kapitalismu, přestože učinil život v kapitalismu aspoň v některých zemích snesitelnějším. Postone tak zároveň kritizuje pojetí státu jako nezávislého arbitra, který stojí mimo kapitalismus. Oproti tomu chápe stát jako formu vytváření politických rozhodnutí v kapitalismu.

2. 1. 3 Pojetí třídního konfliktu

Podle Postonea je třídní konflikt stěžejním prvkem teorie tradičního marxismu. Standardně se jedná o pojetí dvou antagonistických tříd, které kvůli rozdílným zájmům bojují jedna proti druhé. Jedná se o třídu kapitalistů a dělnickou třídu. Osvobození dělnické třídy je podle tradičního marxismu univerzální emancipací. Dělnická třída je zároveň ukotvena v průmyslu a průmysl je považován za prvek, který je nutno z kapitalismu osvobodit. (Postone, 1993, 64 – 70)

Stěžejním pojmem je zde soukromé vlastnictví výrobních prostředků, což je faktor, který vytváří rozdíl mezi kapitalistou a dělnicí. Dělníci oproti tomu vlastní pouze svou práci, kterou nabízí na trhu, aby si zajistil obživu. Práce, jak stojí výše, je tím, co má být osvobozeno. Kapitalista však dělníky vykořisťuje, protože jsou na něm existenčně závislí a okrádá je o část mzdy. Kapitalismus je tak nutné chápat jako nerovnost mezi vykonanou prací a odměnou. Soukromé vlastnictví v rukou kapitalistů je určujícím pojmem pro tradiční marxismus. Jedná se jak o zdroj, tak o výsledek vykořisťování dělníků, který je zároveň zdrojem společenské moci v kapitalismu (tamt., 65 – 70).

⁷ Naopak lze vznést jako námitku proti Postoneově teorii státního kapitalismu, že je otázkou, nakolik byla výroba v socialistických zemích motivována další výrobou, což je pro kapitalismus esenciální, jak bude popsáno níže.

⁸ Myslím si, že soustředěnost na distribuci bohatství převažuje v současnosti s kritikou finančního kapitalismu. Jedná se například o kritiku Ilony Švihlíkové (2015) nebo o Yanise Varoufakis (2013), jakkoliv Varoufakisova analýza je v mnoha ohledech daleko trefnější a kvalitnější. Oba považují kapitalismus za způsob distribuce bohatství trhem. Švihlíková tak odmítá nazývat režimy reálného socialismu za státní kapitalismus a řešení vidí v roli silného státu, zdanění a kontrole toků nadnárodního finančního kapitálu. Jakkoliv některé návrhy, či poznatky jsou poměrně zajímavé, oba by spadaly podle definice (i když by se tak zřejmě neidentifikovali) do skupiny tradičních marxistů.

V *Kapitálu* chápe Marx obě třídy jiným způsobem než tradiční marxismus. Z tohoto díla jsem vybral dva citáty, které podporují Postoneovu kritiku tohoto pojetí třídního konfliktu. Hlavním bodem je, že kapitalisté jsou analytickým pojmem, který má funkční smysl. Druhým bodem je, že kapitalista není člověk s vysokou spotřebou ani velkým bohatstvím, ale ten, kdo akumuluje kapitál.

„Postavy kapitalisty a pozemkového vlastníka tu nelíčím nikterak v růžovém světle. Ale o osobě tu jde jen potud, pokud jsou zosobněním ekonomických kategorií, nositeli určitých třídních zájmů a poměrů. S mého stanoviska, podle něhož vývoj ekonomické společenské formace je chápán jako přírodně historický proces, lze už tedy nejméně jednotlivce činit odpovědným za vztahy, jejichž produktem v sociálním smyslu zůstává, byť se nad ně subjektivně sebevíc povznesl.“ (Marx, 1953a, 19 – 20)⁹

Tento citát definuje kapitalistu skrze jeho sociálně-funkční vymezení. Kapitalista je ten, kdo je produktem společenských vztahů a zastává v nich specifickou funkci, ale sám o sobě není jejich tvůrcem. Heinrich interpretuje Marxův pojem kapitalisty následovně: „Jedinec jedná jako [...] kapitalista nakolik jeho jednání sleduje specifickou racionalitu“ (Heinrich, 2012, 88)¹⁰. Jedná se tak o personifikaci společenských vztahů. Kapitalista je ta osoba, která se chová podle logiky kapitálu – akumuluje hodnotu. Je tedy ontologicky na stejné úrovni jako dělníci. Společně s ní je nositelem třídních zájmů (antagonistických vůči dělnickým třídním zájmům) a třídních poměrů. Jakkoliv mu sociální poměry nahrávají, nejedná se o osobu, která je vytváří.

„Ježto zboží, které kapitalista kupuje za část nadhodnoty pro svou vlastní spotřebu, mu nemohou sloužit jako výrobní a zhodnocovací prostředky, tak ani práce, kterou kupuje k uspokojení svých přirozených a sociálních potřeb není produktivní prací.“ (Marx, 1953a, 620)

Být kapitalistou neznamena podle Marxe hromadit bohatství. Nejedná se o Strýčka Skrblíka plavajícího ve vlastních penězích. Jakkoliv okázalá spotřeba může být součástí životního stylu kapitalisty, pouze jeden typ spotřeby je typicky kapitalistický. Kapitalista je typický akumulací kapitálu pro vytvoření více kapitálu. „Vynětí peněz ze sféry oběhu by ve skutečnosti bylo přímým protikladem jejich upotřebení jako kapitálu [...]“ (Marx, 1953a, 621). Tvrzení tradičního marxismu, že kapitalisté se obohacují na úkor dělníků jsou mylná v tom ohledu, že bohatství ani okázalá spotřeba nejsou definičním znakem kapitalistů.

Postone vidí roli třídního konfliktu úplně jinde, než tradiční marxisté. Dělnická třída v třídním boji – který byl a je veden různými prostředky – vlastně neusiluje o překonání kapitalismu, ale o změnu jeho fungování. Třídní konflikt je tak zdrojem vnitřní dynamiky kapitalismu, a ne revoluční

⁹ Marx, K. (1953a). *Kapitál*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

¹⁰ Heinrich, M. (2012). *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.

změny společensko-ekonomické formace. Postone se tak zbavuje politického a revolučního subjektu, ale nenabízí nic místo něj. Zůstává tak otevřená otázka, jaká skupina je podle Postonea hybatelem celospolečenské změny.

2. 2 Práce

Abychom pochopili jak Marxovu, tak zejména Postoneovu teorii, je nutné zabývat se pojmem práce. Je vhodné zdůraznit, že pro Postonea je práce důležitější pojem než pro Marxe. Tento pojem je také stěžejní pro celý můj text. V předchozí kapitole jsem se snažil vysvětlit, co práce podle Postonea není. V této kapitole bych chtěl objasnit, jak a na základě kterých pasáží z Marxových ekonomických děl Postone tento pojem pozitivně definuje. Marx chápe podle Postonea práci kriticky – to znamená, že se snaží ukázat její (historické) limity a tím otevřít cesty pro její překonání. Jakým způsobem je toto možné, bude jasné níže. Na tomto místě pouze předdesílám, že Marxova kritika není normativní povahy a nezaujímá tedy imaginární pozici zvnějšku, ale je sama součástí dějin v tom ohledu, že je produktem rozporů určité historické epochy, tj. kapitalismu. Marxova teorie je v tomto smyslu podle Postonea sebereflexivní.

Postoneovým cílem je odhalení imanentní logiky fungování kapitalismu. Stejně jako Marx, i Postone analyzuje jádro kapitalismu, které je základem jeho fungování v jednotlivých historických konfiguracích (kapitalismus 19. stol., totalitární režimy, postfordismus, aj.) různě, ale všechny fungují na základě stejné fundamentální logiky. Jádro kapitalismu nachází v dominantním bohatství v kapitalismu – v hodnotě. Proto bude pro nadcházející výklad stěžejní odhalit vztah mezi hodnotou a prací.

2. 2. 1 Práce jako společenské zprostředkování

Naprostě esenciálním konceptem Postoneovy teorie je funkce abstraktní práce jako zprostředkovatele společenských vztahů. Postone tvrdí, že Marx si všímá toho, že práce nespočívá pouze ve vztahu člověka a přírody. Práci proto Postone navrhuje pojmut jako něco, co zakládá společenské vztahy v kapitalistické společnosti. Charakter společenských vztahů a panství se v kapitalismu mění právě díky této funkci práce, která hraje roli „společenské substance“.

Podle Postonea má tuto společenskou funkci pouze abstraktní práce (Postone, 1993, 150). Tento pojem je pro porozumění této pasáži naprostě zásadní. Marx popisuje abstraktní práci v první kapitole *Kapitálu* jako fyziologickou aktivitu: „Krejčovství i tkalcovství, ačkoli to jsou kvalitativně různé produktivní činnosti, jsou produktivním vynaložením lidského mozku, svalů, nervů, rukou atd., a v tomto smyslu jsou touž lidskou prací“ (Marx, 1953a, 61). Přesto je nutné vnímat ji i v kontextu kapitalistické společnosti a tím i její společenskou dimenzi. Abstraktní práce není totiž historickou konstantou, ale vzniká ve společnosti, kde je dominantní podobou výrobku zboží. K tomu je však potřeba oddělení pracovníků od jejich výrobních prostředků. To je materiální podmínka vzniku kapitalismu – uvolnění pracovní síly, prvotní akumulace kapitálu a vyvlastnění malých pozemkových vlastníků. Co se abstraktní práce týče, nejedná se o pojmovou, ale o reálnou abstrakci. Nakolik jsou pracovníci oddělení od výrobních prostředků, jsou i jejich výrobky odděleny od nich samých. Druhou dimenzí abstrakce je již zmíněný fakt, že se jedná o vynaložení lidské pracovní síly, bez jakéhokoliv

kvalitativního určení. Avšak to, co zajímá Postonea a Marxe je společenská role abstraktní práce – tedy skutečnost, že umožňuje směnu zboží za zboží. Jedná se tak o zásadní rozdíl oproti předmoderní společnosti, ve které byla práce vázaná na stav – rolník nedělá to samé, co farář nebo šlechtic ne proto, že by na to neměl kvalifikaci, ale protože to společenské vztahy neumožňují.

Marx sám spojuje abstraktní práci s hodnotou. Kapitalistická výroba je postavena na výrobě zboží. To znamená, že výrobky nejsou určeny ke spotřebě výrobcem, ale ke spotřebě jinou osobou. Aby toto bylo možné, musí se zboží směňovat, což předpokládá jejich srovnání v jejich určité stejnosti. Touto mírou stejnosti je hodnota, kterou vytváří abstraktní práce. Hodnota tak nevzniká při směně, ale již při výrobě na základě abstraktní práce.

Skrze tento proces má abstraktní práce roli zprostředkovatele společenských vztahů. To znamená, že se v kapitalismu vyrábí výrobky jako zboží. Nevyrábí se pro vlastní spotřebu, ale pro spotřebu druhých. Zároveň si lze za mzdu, kvůli které se vyrábí, koupit zboží někoho jiného. Jedná se o systém vzájemné závislosti (Postone, 1993, 148). Tento systém společenských vztahů je konstituován abstraktní prací. Jedná se o zásadní rozdíl oproti předchozím společensko-ekonomickým formacím. V dřívějších společnostech měla práce také společenskou dimenzi. Práce však netvořila fundament společenských vztahů, ale byla založena na vztazích jasné nadvlády jednoho nad druhým. V kapitalismu mohou také existovat jasné vztahy mezi lidmi, ale ty jsou podloženy abstraktní prací jako společenským zprostředkovatelem, který tyto vztahy podmiňuje (tamtéž, 153). Tato společenská funkce práce je skryta, právě proto, že nakolik jsou společenské vztahy vytvářeny prací, tak ta se nutně zpředměťuje do hodnoty, která se na rozdíl od práce manifestuje. Zpředmětnění tak zakrývá skutečnou podstatu zboží, což je ještě specifikováno dále v této práci. Abstraktní práce se zpředměťuje jako hodnota a užitná hodnota se zpředměťuje jako materiální bohatství. O tomto rozdílu pojednám níže.

Důsledkem takto formovaných společenských vztahů je, že se projevují jako odcizená abstraktní společenská forma dominance. „Společnost, jako kvazi-nezávislý, abstraktní, univerzální Druhý, který stojí proti individuím a projevuje se vůči nim odosobněným nátlakem, vzniká jako odcizená struktura dvojitém charakterem práce v kapitalismu“ (Postone, 1993, 159). Postone upozorňuje na to, že se nejedná o pojem odcizení, jak je znám z *Filosoficko-ekonomických rukopisů*. V těch totiž rozlišoval Marx mezi zpředmětněním a odcizením (Postone, 1993, 159 – 160). Později však Marx podle Postonea toto pojetí odvrhl a začal chápat zpředmětnění a odcizení jako součást toho

samého. Odcizení spočívá podle Postonea v tom, že člověk vytváří společenské vztahy, které se ale obrací vůči němu samému jako odosobněný systém.¹¹

V čem však spočívá zpředmětnění práce, které doprovází její odcizení? Abstraktní práce se zpředmětňuje do hodnoty¹² a konkrétní práce, která je v kapitalismu podmíněna abstraktní prací se zpředmětňuje do užité hodnoty. Hodnota a užitná hodnota se projevují ve zboží, které je zde materializované zpředmětnění. Obě hodnoty vytváří specifickou formu bohatství. Hodnota je společensky dominantní bohatství v kapitalismu, je základem společenských vztahů a je sebedistribuuující, protože distribuce se děje na základě jí inherentního prvku – hodnoty. Oproti tomu užitná hodnota vytváří materiální bohatství, které není společensky relevantní v tom smyslu, že nevytváří kapitalistickou strukturu společenských vztahů. (Postone, 1993, 154)

S rozlišením na bohatství dominantní v kapitalismu a materiální bohatství souvisí i to, co považuje Postone za kontradikce imanentního kapitalismu. Zatímco pro tradiční marxisty je kontradikce kapitalismu dána rozporem mezi výrobními vztahy a výrobními prostředky, Postone ji pojímá jako rozdíl mezi materiálním bohatstvím a hodnotou. Její jádro však leží v rozdílu mezi dvěma dimenzemi práce a času, což bude rozvedeno níže. Materiální bohatství a růst životní úrovně je pro Postonea něco žádoucího. Hodnota, která je také bohatstvím, je zároveň zdrojem abstraktní formy dominance v kapitalismu. Materiální bohatství je oproti tomu typem bohatství, kterému tento charakter bez dalšího nenáleží (tam., 364 - 366).

Překonání kapitalismu znamená to, že společenské bohatství se bude zvyšovat společně se zvyšováním produktivity. Právě to, že materiální bohatství na rozdíl od společenského není nutně založeno na lidské práci znamená, že kapitalismus může být překonán a lidská práce jako zprostředkovatel sociálních vztahů může být zrušena. Zároveň je však nutné vzít v potaz, že výroba jako taková by vypadala v osvobozené společnosti radikálně odlišně. Nelze tedy uzávorkovat materiální bohatství, ostatní zrušit a tímto způsobem vybudovat novou společnost. Osvobozená

¹¹ Tento systém abstraktní dominance předpokládá, že abstraktní práce není pouze soubor všech jednotlivých prací každého jednotlivce. Abstraktní práce jako celek vytváří to, co chápeme jako individuum v kapitalismu. Jednotlivci tak nejsou tvůrci celku abstraktní práce, jako spíše jeho součástí: "[...] jednotlivá pracující individua se jeví spíše jako pouhé orgány této práce" (Marx, 1953b,14). Stejně tak hodnota není kategorie, která by se projevovала bezprostředně v každém zboží, ale jedná se spíše o celek kapitalistické výroby.

¹² Hodnotu chápe Marx jako vnitřní základ souvislostí celé ekonomiky, ne pouze trhu. Nedá se tak z hodnoty bezprostředně odvodit tržní equilibrium. "Vztah mezi kategoriemi hodnoty a ceny je u Marxe prezentován jako vztah mezi esencí a její formou jevení" (Postone, 1993, 134). Z toho vyplývá, že kritizovat Marxovu pracovní teorii tak, jak to činí dominantní ekonomické teorie, tedy kritika toho, že práce nemá přímý vliv na cenu zboží je mylné. Marxovým cílem ani nebylo dokazovat, že práce má přímý vliv na cenu. Má však přímý vliv na hodnotu, která je jádrem kapitalismu.

společnost totiž nově definuje vlastní potřeby a vlastní podobu toho, co je materiální bohatství. Činí to však s vědomím toho, že lidé vytvářejí podmínky, ve kterých žijí.

2. 2. 2 Zbožní fetišismus

Fetiš je důležitým pojmem v Postoneově teorii, který vysvětluje charakter světa, ve kterém žijeme. Podle Postonea Marxův pojem fetiše spočívá v mystifikaci skutečného charakteru zboží a práce v kapitalismu. Vytváří tak fundamentální rozdíl mezi tím, co práce v kapitalismu je a jak se jeví.

„Z čeho tedy vzniká záhadný charakter produktu práce, jakmile na sebe bere formu zboží? Zřejmě z této formy samé. Stejnost různých druhů lidské práce dostává věcnou formu stejné kvality všech produktů práce – hodnoty; měření vynakládání lidské pracovní síly jeho trváním dostává formu velikosti hodnoty produktů práce; konečně vztahy mezi výrobcí, za nichž jejich společenská určení práce uskutečňují, dostávají formu společenského vztahu produktů práce.

Tajemství zbožní formy tkví tedy prostě v tom, že je zrcadlem, v němž se lidem obráží společenský charakter jejich vlastní práce jako věčný charakter produktů práce samých, jako společenské vlastnosti těchto věcí, dané jim od přírody; proto i společenský vztah výrobců k celkové práci se jim jeví jako společenský vztah předmětů, který existuje mimo ně.“ (Marx, 1953a, 89 – 90)

Podle Marxe záhada zbožní formy výrobků vyplývá z abstraktní práce. Ta se totiž zpředměťuje do zboží, které je nositelem hodnoty. Výrobky se stávají nositelem práce a zakrývají tak její společenský charakter. Abstraktní práce, která zároveň zprostředkovává společenské vztahy v kapitalismu tak způsobuje, že společenské vztahy mezi výrobcí se jeví jako věčné vztahy mezi jejich výrobky. V dalším odstavci Marx rozehrává pro Postonea důležitý protiklad věčnosti (konkrétnosti) a společenskosti. To, že výrobky existují v kapitalismu jako zboží, způsobuje, že to, co je reálně společenské se odráží jako věčný rys samotných výrobků.

Pro Postonovu interpretaci Marxe je důležité, že abstraktní práce se *nejeví* jako vytvářející hodnotu, ale jako vytvářející materiální bohatství, což je, jak bylo popsáno výše, v jeho teorii něco odlišného. Zatímco materiální bohatství je funkce kvality a kvantity vlastněného zboží, společenské bohatství je hodnota a souvisí s konstitucí společenských vztahů v kapitalismu. Práce se jeví průzračně jako fyziologická činnost – *nejeví* se jako něco, co má funkci zprostředkovatele společenských vztahů. Kapitalistický výrobní systém se jeví jako přirozený a ne jako sociálně konstruovaný.

Na základě fetiše se v kapitalismu vytváří pojem přirozenosti. Odcizené pracovní vztahy konstituují nesociální představu individua, která se zdá být daná, a ne sociálně konstruovaná. Pojem přirozenosti tak odhlíží od toho, že společenské vztahy jsou sociálně konstruované a hledá na jedinci něco transhistorického. Struktura společenských vztahů se tak v kapitalismu jeví jako opozice věčné přirozenosti a abstraktních přírodních zákonů: „Objektivita a subjektivita, mysl a látka, forma a obsah, jsou vytvářeny jako v podstatě odlišné a navzájem protikladné.“ (Postone, 1993, 175).

2. 2. 3 Transformační problém

V této podkapitole se zabývám problémem, který provází celé dějiny marxismu. Jedná se o transformační problém, který spočívá v otázce, jak lze z perspektivy Marxovy teorie převést hodnotu na cenu. Pro pochopení Postoneovy teorie je naprosto zásadní přijmout tvrzení, že cena není hodnota. V realitě totiž existují věci, které mají vysokou hodnotu a malou cenu a jiné, které mají vysokou cenu a malou hodnotu. Marx samotný zemřel dřív, než mohl tento fakt uspokojivě vysvětlit. Proto se okolo tohoto problému vede rozsáhlá diskuse. Jeho pojetí „průmyslových cen“ je obsaženo v 3. díle *Kapitálu*. Já se budu zabývat zejména dvojími interpretacemi a úpravami Marxova pojetí. Jednou je klasická práce Paula Sweezyho, kterou však z velmi zajímavých pozic kritizoval Fred Moseley. Obě teorie rozeberu pouze v jejich základních principech, protože komplexnost celého problému je z perspektivy cílů mé práce nevýznamná. Zatímco Sweezy¹³ řeší problém lineárně, Moseley¹⁴ pojímá transformaci hodnot na ceny na základě rozlišení agregátních a individuálních veličin.

Sweezy nejprve dokazuje, že Marxův postup při transformaci cen je neuspokojivý, aby následně představil vlastní teorii, která by měla podle něho samého být s Marxovými předešlými pojednáními kompatibilní. Problém Marxovy¹⁵ analýzy spočívá podle něj v tom, že není v důsledku schopna vysvětlit tržní rovnováhu. Tento fakt podle Sweezyho znamená, že Marxova metoda musí být přepracována. Cílem Marxovy kritiky politické ekonomie samozřejmě nebylo vysvětlit tržní rovnováhu a vytvořit tak alternativu k politické ekonomii (Heinrich, 2012, 33). Zároveň je Sweezy oprávněn tvrdit, že Marxova teorie je bez tohoto prvku neúplná.

Marx podle Sweezyho postupuje tak, že „celková nadhodnota je identická s celkovým ziskem a celková cena se rovná celkové hodnotě. Obecně se však individuální ceny a hodnoty liší“ (Sweezy, 1962, 113). Problém spočívá podle Sweezyho v tom, že hodnota a cena je něco radikálně odlišného a není možné je bez dalšího srovnávat. Zároveň tvrdí, že oba výše uvedené předpoklady nelze udržet zároveň.

Celou situaci kapitalistické výroby ilustruje Sweezy výpočtem cen a hodnot pro různé výrobní sektory¹⁶, na čemž dokazuje, proč je Marxova teorie v tomto ohledu nedostačující. Každý výrobní

¹³ Sweezy, P. M. (1962). *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. London: Dobson Books LTD.

¹⁴ Moseley, F. (1993). *Marx's Method in Capital*. New Jersey: Humanity Books.

¹⁵ A rovněž i Engelsovy analýzy. 2. a 3. díl *Kapitálu* vyšel až po Marxově smrti. Marx nechal oba díly rozpracované a Engels je tak musel dát sám dohromady.

¹⁶ Hospodářské sektory rozlišuje na výrobu výrobních prostředků, zboží pro námezdní pracovníky a luxusní zboží pro kapitalisty.

sektor má rozdílné složení konstantního a variabilního kapitálu¹⁷, z čehož plyne rozdílná míra zisku. Pro každý sektor Sweezy ukazuje, že za těchto předpokladů je možné, aby celková hodnota a celková cena v sektoru nebyly rovny. Tím je porušen princip tržní rovnováhy. (Sweezy, 1962, 112 – 115)

Když představuje Sweezy vlastní teorii, srovnává na rozdíl od Marxe obě kategorie v penězích a ne v jednotkách práce. Cenu zboží v každém sektoru tak považuje za určitý násobek hodnoty. To znamená, že Sweezy opouští předpoklad rovnosti nadhodnoty a zisku, což mu umožňuje zachovat předpoklad rovnosti celkové hodnoty a ceny. To je předpoklad vyjadřující požadavek tržní rovnováhy. Jedná se vždy o korespondující rovnost zboží a kupní síly. Například hodnota variabilního kapitálu¹⁸ je rovna veškeré ceně spotřebního zboží apod. Tímto způsobem tedy vyřeší problém transformace hodnot na cenu. (Sweezy, 1962, 115 – 123)

Tento přístup však důrazně kritizuje Fred Moseley, který Sweezyho a podobné teoretiky považuje za neoricardiány, což koreluje s tím, jak mnohé marxisty kritizuje Postone. Principem neoricardiánského přístupu je přijetí pouze jednoho z Marxových předpokladů. Buď se suma nadhodnoty rovná sumě zisku, nebo se suma hodnoty rovná sumě cen. Na rozdíl od neoricardiánů Moseley tvrdí, že agregátní kategorie nejsou prostou sumou individuálních kategorií, ale naopak agregátní kategorie v logické struktuře Marxova *Kapitálu* individuálním kategoriím předchází: "Zisk kapitalistů jako třídy musí být vytvořen předtím, než je mezi ně distribuován" (Marx, citováno podle Moseley, 1993, 161). Moseleyho interpretace Marxe upozorňuje na to, že přeměna hodnoty na cenu není lineární a jednotlivé složky výroby nevstupují do individuální ceny proporčně. Na úrovni agregátních kategorií je však vztah ceny a hodnoty proporcionální. Vložená práce do individuálního zboží tedy neurčuje lineárně jeho cenu. Moseley k tomuto vysvětlení nepotřebuje rozdělení na 3 výrobní sektory. Kromě toho, tvrdí Moseley, Sweezy nepochopil roli variabilního kapitálu v Marxově teorii kapitalismu. Variabilní kapitál vyjadřuje cenu pracovní síly. Tato cena však nevstupuje do tvorby cen. Hodnota, která se transformuje do ceny, není tvořena variabilním kapitálem, ale samotnou prací. Nedává proto smysl uvažovat o ni jako o tvůrci hodnoty a ceny. Variabilní kapitál je nutné při výpočtu ceny nahradit současnou prací, která vytváří novou hodnotu a ta samotná je součástí tvorby cen. (Moseley, 1993, 157 – 180)

Moseleyho řešení spočívá v tom, že ukazuje rozdíl mezi agregátními a individuálními veličinami v Marxově *Kapitálu*. Oproti tomu Sweezy redukuje Marxovy předpoklady a snaží se ukázat, proč je jeho přístup nedostatečný. V této podkapitole jsem chtěl ukázat, že existuje i tento problém v marxistické tradici, na který upozorňuje i Postone. Avšak není zde cílem najít správné

¹⁷ Konstantní kapitál je část kapitálu, která se přeměňuje na výrobní prostředky a variabilní kapitál je část kapitálu přeměněná na pracovní sílu. (Marx, 1953a, 228)

¹⁸ Sweezy identifikuje variabilní kapitál ne úplně správně se mzdou.

řešení tohoto problému. Pokusil jsem se pouze ilustrovat možná řešení a diskusi, která se o tomto problému vedla.

2. 3 Čas a kapitál

Celá Postoneova práce směřuje k pojetí dynamiky kapitalismu a pojmu historického času. Postoneova práce ústí do specifického pojetí historie, které jakkoliv je marxistické, tak není samotným Marxem formulováno. Proto musí zavést Postone další pojmy, které tuto dynamiku umožňují. Těmito pojmy jsou právě čas a kapitál. Kapitál je pojem, který Marx poměrně jasně definoval a vysvětlil ve svém díle. Oproti tomu nikde v *Kapitálu* nenajdeme kapitolu o čase, i přesto, že se tato kategorie vyskytuje například i u vymezení hodnoty. Čas hraje pro Postonea důležitou roli při konstituci kapitálu a následně i při analýze dynamiky kapitalismu. Vnitřní dynamice budu věnovat větší pozornost, protože je vlastním jádrem mé bakalářské práce. Na začátku této kapitoly je důležité upozornit, že přes rozdíly hraje v obou teoriích, jak Marxově, tak Postoneově čas podobnou roli. Slouží k odlišení hodnoty od materiálního bohatství. V každém případě lze říct, že v tomto tématu Postone neoriginálněji rozvíjí Marxovu teorii. Nelze říct, že by Marxovu pojetí přímo odporoval, každopádně konceptualizuje celou teorii zčásti jinak, než je v Marxově teorii explicitně řečeno.

Postoneovo pojednání o čase je podle mého názoru původní v tom ohledu, že Postone jeho prostřednictvím ukazuje na rozdíl mezi společenským a materiálním bohatstvím, což zprostředkovává vhled, jak bude dále zřejmé, do Postoneova pojetí emancipace. Výrazně se tak svou teorií odlišuje od předchozí marxistické tradice.

2. 3. 1 Abstraktní čas

Čas hraje velkou roli i v Marxově vymezení hodnoty. Hodnota je totiž pro Marxe „společensky nutná pracovní doba“ (Marx, 1953a, 55). To znamená, že množství hodnoty není dáno pouze časem jako fyzikální veličinou, ale je dáno společensky určeným časem. Tento společensky nutný čas je normou, které se musí výrobci zboží přizpůsobit.

Hodnota není pouze zdrojem útlaku dělníků, ale i kapitalistů, protože ti se kvůli ní přizpůsobují společensky nutnému času, který určuje kolik a na jak dlouho musí zaměstnat pracovní síly pro vytvoření hodnoty. Z toho vyplývá, že čas je zdrojem panství, které nemá osobní, ale abstraktní charakter. Jedná se o specifický charakter kapitalistického panství. Kapitalismus jako totalita, tvrdí Postone, spočívá v tom, že se jednotlivci stávají orgány jednoho celku. Postone upozorňuje na podobné pojetí, které naznačuje již Marx: „Práce, která je takto měřena časem, nejeví se v podstatě jako práce rozličných subjektů¹⁹, nýbrž jednotlivá pracující individua se jeví spíše jako pouhé orgány této práce“ (Marx, 1953b,14)²⁰.

¹⁹ Zde mluví Marx bezesporu o abstraktní práci. Konkrétní práce nemůže být součástí podobného celku, protože se jednotlivá konkrétní práce kvalitativně liší od druhé konkrétní práce.

²⁰ Marx, K. (1953b). *Ke kritice politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.

Konkrétní čas je podle Postonea charakteristický cykly a postrádají směr. Může se tak vyznačovat různými přírodními cyklickými procesy, či úkony člověka. Konkrétní čas byl tvořen rituály, které korelovaly s ročním cyklem zemědělské práce – např. dožínky. Práce formovaná takovým časem nekončí, když zazvoní gong ohlašující konec směny, ale končí až když je hotová. V každodenní podobě je tak ohraničena rozbřeskem a setměním, po němž již není možné v práci pokračovat. Kromě toho je čas dělen dny určenými speciálně pro odpočinek, různými festivity a podobně.²¹

Co myslí Postone abstraktním časem? Abstraktní čas je uniformní a nezávislý na událostech. Jak Postone poukazuje, abstraktní čas vzniká za specifických okolností. Pojetí času jako kontinua se podle Postonea vyvíjí až v 14. století. Zatímco dříve byl den určen východem a západem slunce, v kapitalismu je den rozdělen na 24 stejných a vzájemně zaměnitelných hodin. Části dne tak již nemají specifické funkce. Směny mohou být ranní, odpolední i noční. Takto pojatý abstraktní čas vyjadřuje nové formy společenského panství. (Postone, 1993, 190 – 193)

Panství času je symbolizováno kostelními či radničními hodinami, které dominují městu a jejich zvonu, který označuje každou hodinu. Hodiny zároveň symbolizují záměnnost jednotlivých úseků časového kontinua. Čas tak začíná ovládat životy lidí ve všech možných oblastech. Postone se však zajímá především o roli abstraktního času v kapitalistické výrobě. Pro kapitalismus je typická sériová výroba, ve které se zboží vyrábí, aniž by již mělo bezprostředně konkrétního kupce. Výroba tak není závislá na konkrétní objednavce a musí se adaptovat a organizovat jiným způsobem. Výrobu si zároveň neorganizují samotní dělníci a je nutné přistoupit tak k jinému principu, který bude objektivně platný pro všechny. Tím je nově čas a to ve své abstraktní formě. Abstraktní čas slouží ke specifikaci pracovní doby, která je pro námezdní práci stěžejní. Výrazně tak mění způsob výroby a skrze to i společenské vztahy jako takové. Pro pochopení toho, jak se v kapitalismu žije, nelze pouze analyzovat kapitalistický způsob výroby, ale i způsob její organizace, která je v tomto smyslu od samotného způsobu výroby typického pro kapitalismus neoddělitelná.

Na rozdíl od konkrétního, abstraktní čas je podle Postonea podobně jako jiné vztahy v kapitalismu objektivní a není ovládán nějakou konkrétní institucí. Jedná se o kategorii, která určuje jak dlouho musí být dělnice ve výrobním procesu, aby byla jejich práce vytvořila daná hodnotu (Postone, 1993, 214). Čas se nově stává normou, které musí všichni jedinci uzpůsobit vlastní jednání. Zatímco v předkapitalistické společnosti „byl čas měřen prací, v kapitalismu se čas stává mírou práce“ (tamtéž, 216).

²¹ Dalo by se namítnout, že podobné prvky existují i v současné společnosti – Silvestr, státní svátky, Vánoce apod. I tyto volné dny jsou však podřízeny abstraktnímu času. Není to něco, co by určovalo, ale spíše o něco určovaného.

Na rozdíl od bohatství je hodnota vyrobená v čase konstantní. Čas je tak zásadním konstituentem toho, co je později nazýváno kapitálem. Hodnota, jakkoliv neurčuje bezprostředně materiální bohatství, je jako substance kapitalismu také dominujícím společenským bohatstvím. Tento rozdíl mezi hodnotou jako dominantním společenským bohatstvím a materiálním bohatstvím poukazuje na to, že (1) množství práce, kterou vykonává dělnice není přímo úměrná vytvořenému materiálnímu bohatství, (2) věda a technologie nemají dlouhodobý vliv na hodnotu. Věda a technologie, jak bude dále zřejmé, sice mění množství vytvořené hodnoty, ale pouze krátkodobě. Dlouhodobě se totiž hodnota, i přes technologický vývoj, drží na stejné úrovni. Důvodem je pracovní teorie hodnoty. Pokud je hodnota určena dobou, která je společensky nutná, znamená to, že se jedná o konstantu. Výroba může být produktivnější, nebo méně produktivní, ale vždy se jedná o společenskou normu. Hodnota je stejně velká, pokud po zavedení nového stroje do celé společnosti, klesne průměrný nutný čas na výrobu zboží o hodinu, protože je to stále hodnota, která je určena společensky nutným časem. (3) Tento rozdíl mezi materiálním bohatstvím a společenským bohatstvím (tj. hodnotou) je základní kontradikcí kapitalismu. Nejedná se tak o rozdíl mezi prací a soukromým vlastnictvím, ale mezi tím, že práce jako zprostředkovatel společenských vztahů je zároveň konstituentem společenských vztahů a neexistuje přímá úměra mezi množstvím vykonané práce a množstvím vyrobeného materiálního bohatství.

2. 3. 2 Kapitál

Kapitál je klíčovou kategorií pro pochopení kapitalismu a jeho možného překonání. Marx kategorii kapitálu odvozuje od rozvinuté směny zboží a zboží výroby. To znamená, že o kapitálu lze podle Marxe hovořit až ve chvíli, kdy dominantním způsobem výroby je výroba zboží. Nejprve se v této kapitole pokusím vysvětlit, jak popisuje vznik kapitálu Marx a následně poukážu na implikace, které z toho podle Postonea vyplývají.

„Zbožní oběh je východiskem kapitálu. Historickými předpoklady jeho vzniku jsou zbožní výroba a rozvinutý zbožní oběh, obchod.“ (Marx, 1953a, 165)

Jak bylo řečeno, základním předpokladem vzniku kapitálu je oběh zboží. Ten má dvě formy. První a bezprostřední formou je $Z - P - Z^{22}$, tedy prodej zboží pro nákup dalšího zboží. Druhým oběhem je $P - Z - P$. Jedná se o nákup pro následující prodej. Oba oběhy jsou vzájemně komplementární – jeden bez druhého neprobíhá. Aby někdo nakoupil, musí někdo jiný prodat. Zatímco první oběh je proměna peněz na užitnou hodnotu a jeho motivem je tedy spotřeba, tak druhý oběh je oběhem kapitálu. Specifikem druhého oběhu je, že je bez konce, protože konec tohoto oběhu je zároveň jeho začátek. Když prodejce pracovní síly potřebuje nějaké zboží například ledničku, prodává svoji pracovní sílu tak dlouho, dokud nevydělá dostatek peněz na to, aby si ji mohl koupit.

²² zboží – peníze – zboží, respektive peníze – zboží – peníze.

Poté, co ji nakoupí, je jeho potřeba uspokojena. Avšak kapitalista prodávající ledničky se nemůže spokojit s prodejem jedné ledničky. Jakkmile ji prodá, musí část peněz spotřebovat pro vlastní obživu, ale hlavně musí investovat do výroby, snižovat náklady, investovat do vývoje, protože jinak neuspěje v neutuchající konkurenci.

Základem procesu oběhu kapitálu je tvorba nadhodnoty. Kdyby na konci nebyla větší hodnota, než na začátku, tak by tento oběh postrádal smyslu. Co by pak motivovalo kapitalistu k tomu, aby nakupoval a prodával zboží? Oběhu kapitálu tak spíše odpovídá podoba tohoto oběhu jako $P - Z - P'$. Kapitalista, který je zde zprostředkovatelem, se stává kapitalistou, pouze pokud na směně vydělá. Musí zde tedy nutně docházet k tvorbě nadhodnoty²³. Odkud se však nadhodnota bere? Podle Marxe je nadhodnota předpokladem a ne výsledkem směny. Proto musí k tvorbě nadhodnoty docházet ve výrobě, ne při samotném nákupu a prodeji. Marx tak navazuje na svoji argumentaci v předcházejících kapitolách *Kapitálu* a tvrdí, že pro tvorbu nadhodnoty je zásadní nákup pracovní síly²⁴. Je to totiž jediné zboží, které je (1) dostupné na trhu a (2) je možné z něj získat hodnotu a (3) je schopné se reprodukovat. Vlastník pracovní síly je jejím svobodným vlastníkem a prodává ji pouze na určitou dobu, jinak by se stal otrokem. Musí tak existovat třída vlastníků pracovní síly, která je (1) „svobodná“ od výrobních prostředků, protože jinak by nepracovala, ale jednalo by se o kapitalisty a (2) svobodná ve smyslu volného prodeje vlastní pracovní síly. Tento systém předpokládá reprodukci pracovní síly, která spočívá jednak v obnovení schopnosti pracovat a jednak v jejím rozmnožení. K tomu patří i například vzdělání, která zajistí vznik specifické pracovní síly. Hodnota pracovní síly je určena hodnotou, která je nutná k její reprodukci. Marx tak dospívá k tomu, že proces spotřeby pracovní síly je zároveň procesem výroby zboží a zároveň je procesem tvorby nadhodnoty.

Podle Postonea je na Marxově teorii zásadní, že kategorie kapitálu umožňuje uchopit individua jako podřazená pod rozsáhlejší sociální jednotky. Kapitál je pak nutné chápat jako sebepohybující se subjekt, jehož pohyb vychází z jeho vnitřní logiky a tato logika zároveň strukturuje jednání jednotlivců. Vytváří tak systém vzájemné závislosti. To neznamena nutně rovnocennost, či

²³ Účelem práce je tvorba hodnoty. Zároveň mezi hodnotou a nadhodnotou není podle Postonea kvalitativní rozdíl. Zrušení kapitalismu nespočívá pouze ve zrušení nadhodnoty ve smyslu redistribuce bohatství. Změna společenských vztahů nemůže spočívat v „navrácení ukradené mzdy dělníkům“, protože „ukradená“ složka se od té „neukradené“ kvalitativně neliší.

²⁴ Tvorba nadhodnoty neznamena výrobu většího materiálního bohatství. Důvodem je, že práce v kapitalismu znamená primárně výrobu hodnoty a ne užitné hodnoty. Pokud chceme sledovat specificky kapitalistickou výrobu, je nutné soustředit se na hodnotu. Výroba užitné hodnoty a hodnoty spolu nutně souvisí pouze v kapitalismu. Proto je možné, aby výroba užitné hodnoty, která jakkoliv je sociálně konstruovaná v tom smyslu, že každé období si samo stanoví, co je užitečné, byla na práci nezávislá. Jedná se o naprosto stěžejní bod Postoneovy argumentace, protože tímto ukazuje, že výroba materiálního bohatství je na lidské práci nezávislá.

rovnoprávnost, ale pouze fakt, že bez prodeje pracovní síly není možné kupovat zboží a zboží není možné vyrábět bez nákupu pracovní síly. Podle Postonea se na tomto pojmu ukazuje, proč nelze práci chápat pouze jako vztah člověka a přírody, protože tento charakter práce je podřízen společenské formě, která zprostředkovává vytváří ostatní společenské vztahy. (Postone, 1993, 269 – 272)

Postone se na pojmu kapitálu snaží ukázat, že zásadním aspektem výroby v kapitalismu není tvorba materiálního bohatství, ale tvorba hodnoty. Pokud si vzpomeneme na oběh zboží z perspektivy kapitalisty, tak se ukazuje, že otázka kvalitativního charakteru zboží je zcela irelevantní, což však neplatí pro spotřebitele. Zatímco oběh zboží (tj. oběh z perspektivy spotřebitele) má externí účel (uspokojení potřeb), tak oběh peněz nemá externí účel a je tak účelem sám o sobě. Dalším rozdílem mezi oběma oběhy je, že oběh peněz nemá konečnou podobu a je tedy bez konce.

Jaká tedy bude forma kapitalistických vztahů, je-li založena na tomto pojmu kapitálu? Sociální vztahy dané kapitálem jsou *slépé* (nehledí na jedince), *procesuální* (nejsou statické) a *kvazi-organické* (zdají se být nutné). Kapitál je kvazi-objektivní nadindividuální struktura (Postone, 2012, 331). To znamená, že se jedná o strukturu, ke které se vztahujeme, jako by byla nutná, jako by byla mimo společenské vztahy a pasivní. Jak se však Postone snaží ukázat, kapitál je ve skutečnosti subjektem.

Subjekt je v marxistické filosofii hojně používaným pojmem a Postone ho vymezuje vůči jiným pojetím. Specifikem kapitalistické výroby je, že dělník se v ní stává jak subjektem, tak objektem. Dělník je subjekt ve smyslu vlastníka zboží jakožto pracovní síly a je podle Postonea objektem jako součást procesu výroby zboží. Postone zde tak poukazuje na problematičnost Lukáscova pojetí, protože ten na základě transhistorického pojetí práce pojímá problematiku „objektu – subjektu“ výrazně odlišně. Zatímco Postone umísťuje tento problém pouze do struktury společenských vztahů, Lukács analyzuje subjekt a objekt z perspektivy třídního vědomí: „Proletariát není jen jednající a trpící částí tohoto celku, nýbrž vzestup a vývoj jeho poznání na jedné straně a jeho vývoj v dějinách na straně druhé jsou jen dvě stránky téhož reálného procesu“ (Lukács, 2017, 65 – 66)²⁵. Proletariát je tak objektem nakolik je zbožím (vlastníkem pracovní síly). Je však subjektem v tom smyslu, že poznává a mění podmínky vlastní existence. Podle Lukáče je dělník skrze to, že je sám zbožím, schopen rozpoznat fetišizovaný charakter ostatního zboží (Lukács, 1974, 168)²⁶. Poznáním vlastních podmínek existence se proletariát stává subjektem dějin. To je však pojetí, které je pro Postonea nepřístupné, protože zastírá podíl dělníků na vytváření vlastních podmínek existence. Zároveň se jedná o teorii, která překračuje meze Marxovy analýzy kapitalismu.

²⁵ Lukács, G. (2017). Co je ortodoxní marxismus? *Kontradikce*, 1(1). 49 – 68.

²⁶ Lukács, G. (1974). *History and class consciousness: studies in Marxist dialectics*. London: Merlin press.

2. 4 Vnitřní dynamika kapitalismu

Vnitřní dynamika kapitalismu je vyústěním Postoneovy interpretace Marxe. Teprve zde najdou uplatnění všechny pojmy, které dosud definoval a dával do vzájemných vztahu. Vnitřní dynamika kapitalismu v konečném důsledku specifikuje zmíněnou kontradikci kapitalismu (rozpor mezi hodnotou a materiálním bohatstvím), poukazuje na jeho základní problém (klimatická krize) a zároveň upozorňuje na roli třídního konfliktu v kapitalismu, který je důležitý ve vztahu k vnitřní dynamice kapitalismu.

2. 4. 1 Vnitřní dynamika kapitalismu a historický čas

Dynamika kapitalismu spočívá ve vzájemné interakci jeho jednotlivých elementů. Základem pro pochopení vývoje kapitalismu jsou pojmy hodnota, čas a produktivita. Hodnotě a času jsem se věnoval v předcházejících částech bakalářské práce. Produktivita je definována jako „výsledky práce dané za čas“ (Postone, 1993, 211). Postone i Marx si všimají, že kapitalismus je systém, zhodnocovat hodnotu, což je v určitém okamžiku možné pouze snížením nutné pracovní doby. Pokud nelze zvýšit dobu, kdy dělník prodává vlastní práci, je nutné zvýšit produktivitu, čímž se sníží nutná pracovní doba. Zvýšení produktivity znamená snížení nutného pracovního času a zvýšení společenského bohatství, tj. hodnoty. Snížení nutného pracovního času je snížení doby, jakou musí pracovník pracovat, aby reprodukoval hodnotu vlastní pracovní síly. Hodnota se se zvýšením produktivity zvyšuje pouze krátkodobě. V okamžiku, kdy se produktivita stává společensky běžnou, tj. když jsou danou technologickou a organizační úroveň výrobního procesu nuceni přijmout všichni výrobci, padá hodnota na původní úroveň. Tato dynamika kapitalismu tedy spočívá ve vzájemném ovlivnění produktivity a abstraktního času. Růst a pokles hodnoty zakládají kvalitativní společenské změny v kapitalismu.

Abychom pochopili specifický charakter dynamiky kapitalismu je nutné odpovědět na otázku, proč se v kapitalismu zvyšuje produktivita a odkud se bere neustálý tlak na její zvýšení. K tomu je potřeba analyzovat Marxův pojem nadhodnoty. Nadhodnota se kvalitativně neliší od hodnoty, ale je vyrobená mimo čas nutný k reprodukci pracovní síly dělníka samotného. „Jako fanatik sebezhdnocování hodnoty [tj. kapitalista] bezohledně nutí lidstvo k výrobě pro výrobu [...]“ (Marx, 1953a, 624). Kapitál je sebezhdnocující se hodnota, z čehož vyplývá, že cílem výroby, musí být nadhodnota, protože tak jedině se může kapitál zhodnocovat. „Hodnota, jak bylo poznamenáno, je kategorií dynamické totality. Tato dynamika zahrnuje dialektickou transformaci a rekonstituci, která vyplývá z dvojí přirozenosti zboží formy a z dvojího strukturálního imperativu hodnotové formy bohatství – pohonem směrem k rostoucím úrovním produktivity a nutnému zadržení přímé lidské práce v produkci.“ (Postone, 1993, 308). Hodnota se musí zhodnocovat, což se děje tím, že je vytvářena nadhodnota. Podle Postonea však není možné, aby byla nadhodnota zvýšena tím, že

prodloužíme pracovní den. Nadhodnota tak může být vytvořena pouze zvýšením produktivity, protože ta sníží nutnou pracovní dobu.

Tvorba nadhodnoty je podmínkou výroby v kapitalismu vůbec. To je pro Marxe podstatnou charakteristikou kapitalismu: „Proces spotřeby pracovní síly je zároveň procesem výroby zboží a nadhodnoty“ (Marx, 1953a, 194). Jak vyplývá z předešlé kapitoly, pohyb kapitálu spočívá v sebezhodnocovacím pohybu, který by bez tvorby nadhodnoty nebyl možný. To by znemožnilo výrobu a tedy i život v kapitalismu. Kdyby nebyla vytvářena nadhodnota, neexistoval by důvod proč v kapitalismu vyrábět zboží, které slouží k uspokojení životních potřeb. Nová společnost, která existuje bez tohoto rozporu, musí být teprve vynalezena.

Pro popis vnitřní dynamiky kapitalismu používá Postone metaforu efektu běžeckého pásu (*treadmill effect*). Metafora spočívá v tom, že v kapitalismu se neustále vyrábí, ale dominantní bohatství, tedy hodnota, zůstává dlouhodobě na stejné úrovni. Znázorňuje tak skutečnost, že společnost je sice neustále v pohybu, ale přesto zůstává stále na tom samém místě, což je zřejmě prvotní účel, proč ji Postone zavádí. Zároveň ji však aplikuje na celou dynamiku kapitalismu. Avšak v tomto ohledu se jedná spíše o nedostatečnou metaforu. Problém spočívá v tom, že na několika místech se Postone explicitně vymezuje proti tomu, že by se kapitalismus vyvíjel lineárně. Přesně tuto skutečnost však jeho metafora evokuje. Kdo kdy běžel na podobném přístroji, ví, že si nastaví rychlost a tou se pohybuje po celou dobu cvičení. Kromě toho metafora nezobrazuje fakt, že v kapitalismu vzniká iluze, že kapitalismus vytváří čím dál víc bohatství. Jak bude v dalším výkladu jasné, dynamika kapitalismu je spíš rozdělena do dvou na sebe neustále navazujících fází. První fáze spočívá v růstu hodnoty a druhá fáze v poklesu hodnoty na původní úroveň, poté co se stane společensky obecnou.

Poté co byla vysvětlena dynamika kapitalismu, je možné obrátit se právě k tématu Postoneova pojetí dějin a historického času. Jeho teorie dějin má dvojí perspektivu. První perspektivou je pojetí dějin společensko-ekonomických formacích, které se mění za pomoci sociálních revolucí. Toto pojetí dějin je silně diskontinuální. Dějiny v kapitalismu jsou oproti tomu kontinuální a jsou tvořeny historickým časem, který je vyjádřením kvalitativních změn společenského života. Historický čas²⁷ v kapitalismu vzniká na základě abstraktního času. „S obecným zvýšením produktivity, je jednotka (abstraktního) času tlačena kupředu, jakoby byla v historickém času“ (Postone, 2004, 62). Postone ukazuje historický čas jako produkt abstraktního času. Jedná se o vyjádření historických událostí, společenských změn a způsobů organizace práce. Historický čas se může projevovat například snížením pracovní doby. Má však vliv na všechny oblasti lidského života – rozvoj lidských práv, či změnu charakteru reprodukční práce. Neustálá změna produktivity zahrnuje: „pokračující změny charakteru práce, výroby, technologie, a akumulace k tomu vztažených forem vědění“ (Postone, 1993,

²⁷ Jedná se o čas, který je určen událostmi a není homogenní.

294). Zde nastíněnou dynamikou je možné nahlížet například postupný přesun některých ženských pracovních sil z domácností (reprodukční práce) do výroby a nahrazení neplacené reprodukční práce žen z bohatších vrstev placenou prací žen z chudších zemí. Z této perspektivy se hodnota jeví jako zákon dějin v kapitalismu.²⁸ Vytváří se tak dojem, že kapitalismus spočívá na neustálém pokroku a ne stagnaci.

Na základě tohoto dialektického pojetí dynamiky, respektive dějin kapitalismu, se Postone vymezuje proti teoriím evolučního vývoje modernity²⁹. Ty podle něj představují vývoj kapitalismu lineárně. Kapitalismus se však podle Postonea nevyvíjí lineárně, ale dialekticky. Pohyb kapitálu je současně statický i dynamický: „Zahrnuje neustále rostoucí úroveň produktivity, stejně jako to, že rámec hodnoty je neustále znovu obnovován“ (Postone, 1993, 299). Důsledkem toho je neustálá transformace sociálního světa. Zákon hodnoty tak vyjadřuje dvojí dominanci kapitalismu – jednak dominanci abstraktního času a jednak dominanci neustálého procesu transformace dané historickou nutností.

2. 4. 2 Třídní konflikt

Podle Postonea (ale i jiných moderních marxistů) je předmětem třídního konfliktu délka pracovního dne. Postone netvrdí, že by třídní konflikt nebyl významným pojmem. Jedná se však o významný pojem pouze v rámci kapitalismu. Vztah dělníků a kapitalistů je konfliktní kvůli dvojímu charakteru práce, což je model vyskytující se pouze v kapitalismu. Třídní konflikt je tak nutné na základě předchozí analýzy vnímat jako součást dynamiky kapitalismu. Nejedná se tak v kontrastu s názory tradičních marxistů o konflikt, který by vedl k fundamentálně odlišné společnosti. Důvodem je, že podle Postonea dělníci sami vytváří podmínky, které se stávají jejich zotročením. Dělnická třída je tak svázána s podmínkami, které ji umožňují.

Otázkou však zůstává jak překonat kapitalismus. Je zřejmé, že Postone nesdílí představu jiných marxistů, že by to byla úloha třídního boje. Zároveň vyjadřuje názor, že kontradikce „není nikdy automaticky překonána“ (Postone, 1993, 304). Toto přesvědčení podle mě implikuje, že politické hnutí, bez ohledu na jeho konkrétní podobu, je podle Postonea nutné. Tento názor rozšiřuje

²⁸ Nelze jí jako jiným pojetím dějin vytknout, že by projektovala specifický vývoj západní civilizace na vývoj všech společností vůbec. Imperiální charakter západní civilizace projevující se kolonialismem a postkoloniálními vztahy však vytvořil světový systém, ve kterém až na malé výjimky neexistují oblasti mimo kapitalismus. Proto, nakolik mluvíme o kapitalismu, lze *logiku dějin* západní společnosti, považovat za *logiku dějin* vůbec. I přes zachování jistých specifíků původně ne-západních společností a vzniku plurality modernit, lze o nich mluvit jako o společnostech zahrnutých do kapitalistického světového systému a analyzovat je stejně jako západní civilizaci. Avšak detailnější analýza a lepší porozumění historického vývoje těchto společností vyžaduje znalosti z předmoderního období, což je období, které leží mimo oblast Postoneova i Marxova hlavního zájmu.

²⁹ Jedná se například o teorii postindustrialismu formulovanou Bellem v 2. pol. 19. stol. (1999).

Postone ve svém článku *Marx and modernity*, kde mluví o tom, že „zrušení kapitalismu by zahrnovalo sebe-zrušení proletariátu“ (Postone, 2012, 335). Zde je velmi zajímavým protikladem „zrušení“ a „sebe-zrušení“. Z citátu vyplývá, že podle Postonea je možné, že dělnické hnutí bude aktérem, který nakonec ke zrušení kapitalismu povede. Zřejmě se však musí jednat o jiné pojetí proletariátu než u tak hojně kritizovaných tradičních marxistů. Mým interpretačním návrhem je, že proletariát zde neznamena pouze sociální skupinu lidí pracujících v bezprostřední výrobě (tj. továrně či podobném výrobním podniku). Proletariát je nutné chápat jako potenciálně širokou skupinu lidí, která je definovaná tím, že prodává svoji práci na trhu a za to nakupuje zboží, které sama nevyrobila. Postone tak poukazuje na velkou skupinu obyvatelstva, která se může stát oporou budoucího politického hnutí. Nutnost takového hnutí ostatně vyplývá i z Postoneova pojetí možnosti překonání kapitalismu, tedy to, že komunismus³⁰, či jakkoliv nazveme společnost, která progresivně překonává kapitalismus, musí být vynalezen³¹. Toto vynalezení zahrnuje i technologickou změnu (Postone, 2007, 78). Otázka týkající se dilematu „co dělat“ zůstává v teorii Postonea nezodpovězena. Postone, který chápe kritickou teorii jako zdroj svého myšlení, se snaží vyhnout formulování politického programu, a to, *jak* může být překonán kapitalismus, považuje za podružnou otázku vůči tomu, *co* je obsahem překonání kapitalismu. To je koneckonců otázka, kterou lze vědecky zodpovědět. Slovy Maxe Horkheimera: „[Autor – Max Horkheimer] se nesnaží navrhnout nic jako program jednání. Naopak, autor věří, že moderní náchylnost k přetvoření každé myšlenky v jednání, nebo aktivního odmítnutí jednání, je jedním ze symptomů současné kulturní krize: Jednání pro pouhé jednání není v žádném smyslu nadřazenější než myšlení pro pouhé myšlení, či spíše je to možná dokonce podřadnější“ (Horkheimer, 2004, vi).

V Postoneově díle nenajdeme utopii, natož návod na osvobozenou společnost. Problémem Postoneovy kritiky kapitalismu a autorů, kteří vychází z víceméně podobné analýzy kapitalismu, je, že zpravidla chápou kapitalismus jako *totalitu*, tj. jako něco, kde neexistuje vnějšek schopný intervenovat a nastolit lepší svět. Pojetí, které by toto dokázalo, by však bylo Postonem velmi pravděpodobně

³⁰ Postone se nikde nevyjadřuje o konkrétní podobě „komunismu“ a toto slovo nikde v textu nezmiňuje. Je to podle mého názoru způsobeno požadavky na vědeckou práci. Na základě analýzy kapitalismu je totiž možné říct, co to je kapitalismus, co kapitalismus není a co to je překonání kapitalismu. O konkrétní podobě „komunismu“ však lze pouze spekulovat. Postone není politický filosof, ale sociální teoretik.

³¹ Překonání kapitalismu znamená to, že společenské bohatství se bude zvyšovat společně se zvyšováním produktivity. Právě to, že materiální bohatství na rozdíl od společenského není nutně založeno na lidské práci znamená, že kapitalismus může být překonán a lidská práce jako zprostředkovatel sociální vztahů může být zrušena. Zároveň je však nutné vzít v potaz, že výroba jako taková by vypadala v osvobozené společnosti radikálně odlišně. Nelze tedy uzávkovat materiální bohatství, ostatní zrušit a tímto způsobem vybudovat novou společnost. Osvobozená společnost totiž nově definuje vlastní potřeby a vlastní podobu toho, co je materiální bohatství. Činí to však s vědomím toho, že lidé vytvářejí podmínky, ve kterých žijí.

kritizováno jako tradiční marxismus. Pro tradiční marxismus je prezentace utopií, či návodů bezesporu jednodušší. Jak si však všímá Postone a jiní, realizace těchto vizí nevede ke konci panství, ale k panství realizovanému jiným způsobem. Problém však není pouze v realizaci, ale v teorii samé. Postone není utopický autor a žádnou utopii čtenáři nepředstavuje. Přesto lze v okruhu současných marxistů a marxistek najít autorku, jejíž představa by nemusela být Postoneovi tolik cizí: "A jak mají lidé dělat to, co chtějí, když vůbec nevědí (nechtějí vědět), co chtějí. Pokud rámec možného vymezuje i to, po čem lze toužit, potom bude snaha sama předmětem tužby. Touhu musíme vynalézt, musíme ji chtít. Toužit po touze. Komunistickou touhou je, aby utrpení konečně skončilo." (Adamczak, 2018, 82)³²

³² Adamczak, B. (2018). *Komunismus (nejen) pro děti: Aneb jak vše bude jednou jinak*. Praha: Neklid.

3 Instrumentální rozum, jednání a svět

V této části bych chtěl nejprve vysvětlit pojem instrumentálního jednání a instrumentalizace světa a systematizovat pozice, z jakých je instrumentalizaci modernity možné kritizovat. Proto bych se chtěl krátce zabývat genezí této problematiky z perspektivy Kantovy morálky, Weberovy klasifikace jednání, byrokracie a pojetí demokracie a nakonec bych se chtěl zabývat kritikou instrumentálního rozumu z pozic Frankfurtské školy, zejména z pozic Adorna a Horkheimera³³. Poté co vysvětlím jejich pojetí práce, zrekapituluji kritiku tohoto pojetí ze strany Postonea. K tomu bude nutné využít teoretický aparát, který jsem vyložil v předchozí části své bakalářské práce.

3. 1 Vývoj problému instrumentálního jednání a instrumentalizace světa

3. 1. 1 Kategorický imperativ

Pokud chceme porozumět kritice instrumentálního charakteru moderního světa, je podle mého názoru důležité vrátit se v dějinách filosofie o dvě století zpátky a to konkrétně ke Kantovi, který je bezesporu přelomovým autorem s ohledem na problematiku kritiky instrumentálního jednání.

Z perspektivy tématu mé bakalářské práce je zajímavé soustředit pozornost na jednu z formulací kategorického imperativu v *Základech metafyziky mravů*: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek“ (Kant, 2014, 48)³⁴. K vysvětlení této formulace, bude nutné poukázat na některé aspekty Kantovi morální filosofie. Morální jednání je pro Kanta otázkou (praktického) rozumu. Jedná se o povinnost, kterou sama sobě ukládá autonomní vůle. Oproti tomu stojí heteronomní vůle, což je vůle, která je pod vlivem okolního empirického světa a nemůže tak být zdrojem morálního jednání.

V rámci klasifikace imperativů na hypotetický a kategorický rozlišuje Kant účely a prostředky. Prostředky jsou předměty okolního světa sloužící k dosažení účelů. Výše citovaný imperativ nezakazuje používat jiné osoby jako prostředky. Problémem je, pokud jsou používány *pouze* jako prostředky. Tuto formulaci kategorického imperativu lze číst jako apel na to, že já i druhý člověk jsme v prvé řadě lidmi. Morální jednání jako specificky lidské jednání je rozumovým závazkem jak vůči sobě samému, tak vůči ostatním lidem.

Člověk jako rozumná bytost má hodnotu sám v sobě. Morální jednání zavazuje člověka k tomu, aby bral tuto hodnotu, tedy lidství, vždy v úvahu. Z této perspektivy je možné chápat instrumentální jednání jako potenciálně problematické. Jedná se o jednání využívající prostředky k

³³ Mezi Kantem, Weberem a Frankfurtskou školou existuje podle Jaye (1973) přímé spojení. Weber byl silně ovlivněn neo-Kantiánstvím, které bylo v jeho době v Německu populární a Max Horkheimer byl podle něj pozorným čtenářem Webera.

³⁴ Kant, I. (2014). *Základy metafyziky mravů*. Praha: Oikymenh.

určitým účelům. Instrumentální jednání neobsahuje bez dalšího žádný morální závazek. Nebere lidskost jako zdroj morální závazku vůbec v úvahu. Kantovu morální filosofii lze považovat za zakládající pojetí kritiky instrumentalizace. V protikladu k ostatním zde probíraným autorům se však jedná o morální kritiku a ne kritiku společenských vztahů.

3. 1. 2 Weberovo pojetí jednání

Dalším významným autorem, který umožní znázornit konflikt mezi zastánci role instrumentálního jednání ve společnosti a jejich odpůrci, je klasik sociologické teorie Max Weber. Jeho pojetí sociologie spočívá v klasifikaci jednání. Z toho odvozuje ideální typ byrokracie, která slouží jako základ fungování demokracie. Weber tak v jistém smyslu spojuje instrumentalizaci světa s demokracií.

Weberovým hlavním zájmem bylo ustanovení sociologie jako vědecké disciplíny. Weber definuje sociologii jako vědu zabývající se sociálním jednáním (Weber, 2009, 134)³⁵. Sociální jednání je určováno subjektivně zamýšleným smyslem, který lze podle Webera chápat jako účel jednání. Webera zajímá ze sociologického hlediska subjektivní smysl, který připisuje aktér svému či cizímu jednání. Existují čtyři typy sociálního jednání – účelově racionální, hodnotově-racionální, afektivní a tradiční (Weber, 2009, 154 – 155), kterým je nutné rozumět jako ideálním typům. Jedná se o metodologický konstrukt, ve kterém Weber analyzuje pojem v oddělení od jeho bezprostřední korespondence s empirickou realitou.

Z hlediska mé bakalářské práce je zajímavé pouze účelově racionální jednání, což je jednání korelující s popisem světa jako instrumentalizujícího se. Zvažuje prostředky s ohledem na cíle, vedlejší důsledky a alternativní účely. Jedná se o ideální typ. To znamená, že takto popsání jednání neexistuje v empirické realitě samo o sobě, ale vždy jako kombinace s jinými typy jednání.

Pro pochopení významu instrumentálního jednání v moderní společnosti je nutné zabývat se byrokracií (zase ideální typ). Jedná se o typ organizace typický například meritokracií, proškolením, nepřetržitým vyřizováním záležitostí apod. Byrokracie se podle Kellerovy interpretace Webera do značné míry kryje s legálním panstvím, které odvozuje svoji legitimitu od obecně platných norem pro členy organizace (Keller, 2007, 28)³⁶. Legální panství je pro Webera typ legitimacy panství. Jedná se o panství, které je podle Webera podstatou demokracie: „Jisté stírání společenských nerovností nezbytně provází moderní *masovou* demokracii, na rozdíl od demokratické samosprávy v malých homogenních jednotkách. Hlavně pro jejich charakteristický princip: vykonávat moc podle abstraktních pravidel“

³⁵ Weber, M. (2009). *Metodologie, sociologie, politika*. Praha: Oikoymenh.

³⁶ Keller, J. (2007). *Sociologie organizace a byrokracie* (2. vydání). Praha: Sociologické nakladatelství.

(Weber, 1997, 80)³⁷. Typické jednání úředníků je účelově racionální jednání, které zaručuje právě onu demokratičnost – tradiční, afektivní ani hodnotově-racionální by ji zaručit nemohlo.

„Byrokratická struktura je všude produktem pozdního vývoje. Čím dřívější formy vývoje pozorujeme, tím typičtější je pro formy panství absence byrokracie a úředníků vůbec. Byrokracie má ‚racionální‘ charakter: pravidla, účel, prostředek, ‚věcná‘ neosobnost dominujícího jednání. Její vznik a rozvoj vedl v jistém, v již projednaném smyslu k ‚revolučním‘ účinkům, jako předvoj racionalismu, který byl zaveden do všech oblastí. Zničil tak všechny strukturní formy panství, které v tomto speciálním smyslu neměly racionální charakter.“ (Weber, 1922, 677 – 678)³⁸

Z tohoto citátu vyplývá, že byrokracie je s racionalismem (ve smyslu efektivního užívání prostředků za dosažení účelů) pevně spjata. Modernita má podle Webera racionální charakter. Byrokratický způsob organizace je stavěn do protikladu s předmoderními společnostmi a zároveň tím Weber spojuje modernitu s byrokracií.

Účelově racionální jednání je tedy spojené podle Webera s byrokracií, moderní podobou státu (jako masové demokracie) a demokracií, jejíž podstatou je, že zákony jsou univerzálně platné a každý si je před zákonem roven. Weber správně poukazuje na to, že principy byrokratické správy jsou pro fungování současné podoby demokracie naprosto zásadní.

Weber je důležitý z několika důvodů. Hlavním důvodem je, že ukazuje, proč je účelově racionální jednání esenciální pro fungování současné společnosti: „Vysoká obecnost byrokratických norem podporuje odlidšťující tendence správní mašinerie. Ignorování konkrétních lidských aspektů vyřizovaných případů není však, podle Webera, způsobeno jakousi apriorní nehumánností byrokratů. Je funkční v té míře, v jaké ochraňuje klienty před libovůlí a osobními náklonnostmi či antipatiemi úředníků, tedy před prvky, jež blokovaly účinnost všech předmoderních forem správy. Čím více se byrokracie ‚odlidšťuje‘, tj. čím rozhodněji vylučuje z procesu rozhodování čistě osobní prvky vymykající se chladnému kalkulu, tím se stává její práce účinnější“ (Keller, 2007, 22).

³⁷ Weber, M. (1997). *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta.

³⁸ Weber, M. (1922). *Grundriss der Sozialökonomik*. III. Abteilung: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr.

3. 2 Instrumentální rozum Frankfurtské školy

Během krátké doby vyšly dvě práce, jejímiž autory byli členové Frankfurtské školy a obě publikace se zabývají podobnými problémy. Jednou z knih je hojně čtená *Dialektika osvícenství*³⁹ a druhou, na kterou Postone odkazuje, je *Eclipse of Reason*. Obě díla byla napsána pod vlivem nepřímo prožitých zkušeností holokaustu. Holokaust byla událost, která výrazně změnila dějiny filosofie a jiných příbuzných věd. Radikálně zpochybnil dosud relativně neproblematicky přijímanou legitimitu modernity. Vedl tak k novému promyšlení nejrůznějších témat, mezi něž patří právě i otázka rozumu, instrumentalizace a projektu osvícenství.

Na dalších řádcích bych se chtěl nejprve věnovat tomu, čemu rozumí Adorno a Horkheimer pojmem instrumentální rozum a jak se podle nich vztahuje k práci. Se zvláštním zřetelem bych chtěl rozebrat pasáže, které Postone kritizuje ve svém díle.

3. 2. 1 Instrumentální rozum

Osvícenství je projekt, který ohlašuje ovládnutí přírody člověkem, ale ústí do ovládnutí člověka člověkem. To je podstatou dialektiky osvícenství, jak ji popisují Adorno s Horkheimerem ve svém slavném díle. Důležitou a originální tezí, kterou Adorno s Horkheimerem formulují, je to, že osvícenství samo odmítá mýtus a vzniká jako jeho deklarováný protiklad, ale zároveň se samo mýtem stává. Osvícenství upadá do mýtu skrze absolutní moc rozumu, který si podřizuje vše jsoucí a tím se omezuje na jeho reprodukci (Adorno, & Horkheimer, 2009, 38).

V *Dialektice osvícenství* oba autoři formulují své názory jak na rozum, tak na instrumentalizaci. Zatímco mýtus je typický neopakovatelnou jedinečností, moderní vědění a neosobní přírodní zákony způsobují, že jedinec se stává pouhým opakovatelným případem toho samého. Toto pojetí vědění, které je zároveň v principu přístupné každému, se v osvícenství projevuje jako totalita. Totalita znamená vnucení vlastní racionality osvícenstvím a vyloučením těch typů jevů, na které se osvícenství nemůže ptát a které nedokáže vysvětlit (Bůh, mýty). Důsledkem toho je, že lidé mají sklon jednat konformně a nevybočovat ze zavedených způsobů jednání. (Adorno, & Horkheimer, 2009, 21 – 26)

Vědu chápou jako privilegovaný způsob vědění v osvícenství. Specifikem osvícenské vědy je, že vylučuje cokoli, co není měřitelné a užitečné. „Číslo [je] kánonem osvícenství“ (Adorno, & Horkheimer, 2009, 21). To znamená, že moderní věda se omezuje na kalkulaci a jejím jazykem je matematika. Dominantní myšlení matematizuje přírodu, čímž ji zvěčňuje. Příroda je tak pouze to, co dokáže osvícenství samo pojmut. Skrze tyto charakteristiky je věda instrumentalizující. Měřitelnost a užitečnost jsou prvky, které lze vysledovat i v instrumentálním jednání.

³⁹ Adorno, T. W., Horkheimer, M. (2009). *Dialektika osvícenství*. Praha: Oikoymenh.

Instrumentalizující charakter vědění je spojen se specifickou podobou osvíceneckého rozumu. Rozum v osvícenství je subjektivní, což znamená, že mu rozumíme jako kapacita člověka. Nejedná se však o schopnost, kterou by člověk svobodně disponoval, ale spíše o strukturu, která ho ovládá. Struktura objektivní racionality ovládá společnost a přírodu jako nová forma panství. Osvícenecký rozum hlásající osvobození člověka od přírody se jako zdroj panství od přírody neliší. V důsledku se osvícenství jako deklarované odmítnutí mýtu, stává zdrojem panství a mýtem samým pro sebe (Adorno, & Horkheimer, 2009, 34 – 39)

Možná lépe než náročné pasáže textů Frankfurtské školy bude problém ilustrovat příklad z populární kultury. Jedná se o článek ve sci-fi videohře *Detroit Become Human*⁴⁰, jejíž děj se odehrává ve fiktivní budoucnosti. V tomto světě umělá inteligence nahrazuje prakticky všechny zaměstnání, která dříve vykonával člověk. Diskutovaný problém se týká autonomních vozidel, která by se musela rozhodovat, koho v případě neřešitelné dopravní situace mohou přejet: „Vozidlo pak na základě kritérií, jako je například přínos společnosti, vypočítá u každé z možných obětí hodnotu.“ (tamt.). Jak ukazuje tento případ, hodnota člověka jako neredukovatelné lidství, tedy to co je předmětem problému instrumentalizace, existuje pouze, dokud není možné ji spočítat. V okamžiku, kdy se člověk stává kvantifikovatelným a je možné srovnat „hodnotu“ různých lidí, tato *hodnota*, která z člověka dělala člověka, paradoxně mizí. Zajímavým způsobem se v této citaci ukazuje protiklad použití slov hodnota s uvozovkami a bez uvozovek. Použití uvozovek ve videohře značí relativizaci slova hodnota. Pokud je hodnota pro člověka definiční a zároveň je možné hodnotu vyčíslit, znamená to, že „být člověkem“ je spíše škála, kterou lze do jisté míry naplnit. Nejedná se tak o neredukovatelnou hodnotu, ale spíše o poměr k ostatním lidem. Způsob myšlení, který umožňuje kvantifikovat a tím i porovnat hodnotu člověka se fundamentálně liší od způsobu myšlení, který toto neumožňuje.⁴¹

Z Postoneovy perspektivy je důležité ptát se, odkud se osvícenství jako takové bere. Postone si společně s Brandtem⁴² všimá, že Adorno s Horkheimerem opouští historicko-materialistickou metodu sociální analýzy a studují dominanci instrumentálního rozumu jako interakci lidstva s přírodou (Postone, 1993, 119). Postone specificky vytýká jejich analýze tu skutečnost, že chápou dějiny jako kontinuální. Pro Frankfurtskou školu tak podle něj neexistuje radikální předěl mezi jednotlivými

⁴⁰ Podle Agraellovo Let's Play Šílenství. (24. 5. 2018). *ANDROIDI A ELEKTRICKÉ OVEČKY! | Detroit Become Human #1*. Získáno z <https://www.youtube.com/watch?v=JxLqG0FfvwI&list=PLPkPsKGDcCLLiP5D4wc4GgaLi8g0nrETx&index=1>

⁴¹ K tomu Horkheimer: „Individuum musí prokázat vlastní hodnotu jedné ze skupině, které se angažují v boji o větší podíl na kontrole národního a mezinárodního hospodářství“ (Horkheimer, 2004, 104).

⁴² „Konkrétní charakter buržoazního myšlení je, na rozdíl od toho, jak je pojmán materialistickou kritikou ideologie od Marxe po Lukásce, umístěn nikoliv do výroby zboží, ale do střetnutí mezi člověkem a přírodou, jako člověku vlastní rodové dějiny“ (Brandt, 1986, 282).

výrobními způsoby. Postonea oproti tomu společně s Marxem navrhuje chápat dějiny diskontinuálně, tedy postavené na revolučních zvratech, které mění principy, na jejichž základě jsou reprodukovány společenské vztahy. Proto není podle Postonea možné chápat modernitu tj. osvícenství jako prosté vyústění předchozích dějin, ale je nutné analyzovat pojmy představené v *Dialektice osvícenství* jako historický proces imanentní kapitalismu a pojmu práce jako zprostředkovatele společenských vztahů, který je pro kapitalismus specifický (1993, 119 – 120).

3. 2. 2 Vztah výroby a instrumentalizace světa

Pokud chceme analyzovat vztah osvícenství, instrumentalizace a práce podle Frankfurtské školy, je nutné nahlédnout do souboru Horkheimerových přednášek vydaných pod názvem *Eclipse of Reason*. Zde Horkheimer představuje vlastní kritiku instrumentálního rozumu. Horkheimerova práce vyšla ve stejné době jako *Dialektika osvícenství*, a proto si myslím, že je chápat nutné obě díla jako komplementární.

Postoneovi dává Horkheimerův *Eclipse of Reason* odpověď na otázku po tom, jaký je vztah práce a instrumentalizace světa. Než však budu interpretovat pasáže, které se tímto zabývají, je nutné shrnout pasáže týkající se rozumu. Je potřeba vysvětlit protiklad a roli objektivního a subjektivního rozumu, tedy základ Horkheimerovi koncepcí.

Zatímco v antice je rozum inherentní realitě, v modernitě se rozum stává „subjektivní mohutností mysli“ (Horkheimer, 2004, 4). Subjektivní rozum se nezajímá o účely, pouze posuzuje cíle s ohledem na prostředky. To je definice instrumentálního rozumu. Objektivní rozum se oproti tomu soustředí na ideu dobra a ne na vztah jednání a cílů. Tento protiklad subjektivního a objektivního rozumu je příčinou změn v západní společnosti.

Rozum se v osvícenství podle Horkheimera formalizuje. To znamená, že jakékoliv hodnotící stanovisko týkající se politiky, idejí, či etiky nemá s rozumem nic společného. Rozum je pouze intelektuální schopnost koordinace a efektivnosti. Z rozumu se stala neredukovatelná a nezpochybnitelná síla, která kromě toho, že není schopná sebekritiky, není kritice ani otevřena. Tím se z rozumu stává neutrální nástroj. Formalizace rozumu vede k tomu, že neexistují hodnoty, které by byly *rozumné*, nakořím je rozumnost pouze způsob administrace záležitostí. Formalizace rozumu odpovídá Weberově pojetí byrokracie⁴³, která je právě způsob administrace odtržené od hodnot. Rozhodování o hodnotách a jejich naplnění je v projektu osvícenství radikálně odlišeno.

Rozšíření formalizace a instrumentalizace rozumu do více oblastí lidského života znamená uvalení nesvobody na jedince. Ten totiž nečiní již žádnou činnost pro ni samu, ale pouze k nějakému

⁴³ Podle Havelky (2010) je Weber právě v zasetí osvícenecké tradice, která rozděluje sféry na objektivní (osvícenecký rozum) a subjektivní (hodnoty).

účelu. Myslím si, že v tom spočívá kritika instrumentalizace ze strany Frankfurtské školy. Tedy to, že lidské jednání a tedy i člověk, neslouží sám sobě, a ani nemá hodnotu sám o sobě, ale mají ji jako prvky ve výrobním procesu (Adorno, & Horkheimer, 25). Nakolik je člověk tím, co dělá (Marx, & Engels, 1958)⁴⁴, dělá-li vše jen pro účel, sám se účelem stává. Ukazuje se, že v tomto bodě se propojuje Kantova filosofie, poznatky Webera o moderní společnosti a Marxův historický materialismus. Instrumentální rozum je strukturou, která je v rámci *Dialektiky osvícenství* tím, co mělo vymanit člověka z podrobení přírodou, ale činí nás podrobenými sami sobě.

Myšlení samo se podle Horkheimera rovněž stává součástí výrobního procesu: „Jakoby myšlení samo bylo redukováno na úroveň industriálního procesu, podřízeno uzavřenému rozvrhu a učiněno integrální součástí výroby“ (Horkheimer, 2004, 15). Rozum vyjadřující radikální přerod společnosti je podřízen výrobě. Pokud má panství zdroj v rozumu a rozum je podřízen výrobě, umisťuje Horkheimer zdroj panství do výroby, tedy do sféry práce.

Instrumentální osvícenecký rozum je propojen s výrobou. Nakolik roste ve společnosti komplikovanost výroby, roste i instrumentalizace světa: „Úplná transformace světa do světa prostředků spíše než účelů je sama o sobě důsledkem historického vývoje způsobů výroby. Jak se materiální výroba a společenská organizace stávají čím dál více komplikovanými a konkrétními, rozpoznání prostředků jako takových je čím dál náročnější, nakolik předpokládáme, že se zobrazí jako autonomní prvky“ (Horkheimer, 2004, 69-70). Horkheimer neumisťuje původ instrumentalizace světa pouze do výroby. Původem instrumentalizace jako omezení významu individua je tak komplexní sociální kontext, ve kterém se výroba realizuje: „Není to technologie nebo motiv sebezachování, která by byla původem úpadku individua; nejedná se o výrobu *per se*, ale o formu, v níž se odehrává – vztah lidských bytostí uvnitř specifického rámce industrialismu.“ (tamtéž, 103-104). Výroba je zdrojem instrumentalizace, ale způsobuje instrumentalizaci světa pouze ve své specifické formě, ve které se odehrává. To znamená, že výroba je (1) transhistorický vztah člověka a přírody, protože sama je neměnná a mění se pouze forma, ve které se odehrává a (2) industrialismus je důvodem, proč se svět instrumentalizuje.⁴⁵

Instrumentální charakter světa má svůj zdroj ve způsobu výroby. Problém industriálního způsobu výroby však podle Horkheimera spočívá v tom, že se stává čím dál komplikovanější a zároveň skrze jeho invazivní charakter vstupuje do jiných oblastí života, čímž se svět jakožto celek instrumentalizuje. Práce byla podle Horkheimerova názoru byla vždy instrumentálním jednáním. To

⁴⁴ „Jak individua projevují svůj život, taková jsou.“ (tamtéž, 35)

⁴⁵ Horkheimer se zde ukazuje jako kritik industrialismu. Nelze ho však chápat jako kritika práce v Postoneovském slova smyslu. Podle Horkheimera: „Náročná práce pro smysluplný účel může být zdrojem potěšení a může být milována“ (Horkheimer, 2004, 104). Horkheimer tak požaduje práci v transhistorickém smyslu, která bude ale jinak organizována. Toto je bod, který je pro Postonea nepřijatelný.

vyplývá i z předchozí citace, kde Horkheimer požaduje práci, která mu působí potěšení, ale stále se jedná o instrumentální jednání. V předmoderních společnostech však neovládala celý život individuí. Modernita je právě specifická tím, že celou společnost orientuje podle potřeb specifické podoby výroby. Skrze to se instrumentální jednání rozrůstá do sfér života, kde dřív nebyla přítomna. Avšak důvodem, proč se svět v kapitalismu instrumentalizuje, je růst komplikovanosti výroby. To způsobuje, že se ve společnosti, která se podle kapitalistické výroby orientuje, zastírá rozdíl mezi prostředky a účely, což umožňuje jejich záměnu. Problémem je tak podle Horkheimera společenský kontext (komplikovanost výroby), ve kterém se výroba realizuje. Výroba sama je však pouze vztah člověka a přírody. Z toho plyne, že se výroba ocitá mimo dějiny, což je onen problém, který Postone Horkheimerovi vytýká. Výroba podle něj probíhá stále stejným způsobem, mění se pouze sociální kontext výroby. Výrobu chápe podobně jako jiní političtí ekonomové jako ahistorickou, což implikuje, že nemá vliv na instrumentalizaci světa. Vliv má pouze to, jak je organizovaná, ne výroba sama. Znamená to podle mě, že Horkheimer neuvažuje o zboží jako specifické formě výrobku v kapitalismu. Jedná se o stěžejní bod, který ukazuje, proč je z perspektivy Postoneovy interpretace Marxe, kritika Frankfurtské školy nedůsledná.

„Efektivita, produktivita a inteligentní plánování jsou považovány za bohy moderního člověka; takzvané ‚neproduktivní‘ skupiny a ‚predátorský‘ kapitál jsou označeni jako nepřátelé společnosti.“ (tamt., 102). V kontextu našeho tématu lze tuto pasáž číst jako kritiku kritiky neproduktivity. Každý jedinec musí být postupně zahrnut do společenského instrumentálního rámce. Vybočovat z něj není přípustné.

Horkheimerovo pojetí instrumentalizace světa je specifické tím, že instrumentální jednání umísťuje do výroby jako takové, tedy nehledě na její historické modifikace. Jak je však možné, že se charakter světa čím dál více instrumentalizuje? Důvodem jsou specifické znaky výroby v kapitalismu. Požadavek efektivity a produktivity, který bezprostředně souvisí s výrobou, proniká i do dalších oblastí života. Horkheimer si tak všímá, že se celý společenský život organizuje podle výroby. I právo na odpočinek musí být odůvodněno budoucí vyšší efektivitou. Co se logice výroby vymyká, vymyká se společnosti jako celku. Výroba získává nově invazivní charakter. Důsledkem toho je instrumentalizace světa.

3. 3 Postoneova kritika a řešení problému

V této kapitole se budu zabývat samotným problémem instrumentalizace světa v Postoneově perspektivě. K tomu však bude nutné přihlídnout k dosavadnímu výkladu Postoneovy interpretace Marxe. Problém dynamiky instrumentalizace světa je nutné nahlížet perspektivou celé Postoneovy teorie. Dynamika kapitalismu je totiž vyústěním všech ostatních kategorií Postoneova výkladu. Výklad, který jsem předložil v předchozí kapitole, týkající se instrumentalizace, byl stěžejní pro pochopení různých náhledů na instrumentalizaci života v kapitalismu a zároveň pro pochopení toho, kde se bere kritika tohoto typu jednání.

V následujících podkapitolách se budu zabývat jednak kritikou Horkheimerova řešení problému a jednak tím, jak tento problém řeší sám Postone. Postoneovo pojetí je nedostatečné v tom ohledu, že nároky, které Postone klade na svoji teorii, nejsou v souladu s jeho skutečnými výsledky. Postone aspiruje na vysvětlení toho, jaká je dynamika instrumentalizace svět v kapitalismu, jak to činí Horkheimer, ale dokáže vysvětlit pouze výraznou změnu instrumentalizace v rámci změny společensko-ekonomických formací.

3.1 Kritika Frankfurtské školy a Postoneovo řešení

Jádro kritiky je z předešlého výkladu zřejmé. Postone upozorňuje na to, že v pozadí Horkheimerova výkladu je pojetí výroby jako interakce člověka s přírodou. Jakkoliv tento názor Postone s Horkheimerem sdílí, dodává, že hlavním aspektem každé výroby je, že se uskutečňuje v předem daných společenských vztazích, na což Horkheimer podle něj zapomíná. To Horkheimerovi umožňuje chápat dějiny jako kontinuální vývoj vztahu člověka a přírody, který vyústil v osvícenství.

Zajímavým aspektem této diskuse je, že Postone aplikuje na Horkheimera stejné námitky jako na tradiční marxisty. Základním rozporem je, že zatímco Horkheimer chápe dějiny jako kontinuální a lineární, tak Postone je chápe jako nedeterminovanou diskontinuální změnu forem společenské dominance. Jakkoliv se tedy podle Horkheimera způsob výroby mění, tak to, co proměňuje svět v instrumentální, není materiální realita, která je ve svém základu neměnná, ale způsob vnímání této reality⁴⁶. Problémem není ani tak to, že se věci ve světě *stávají* prostředky, ale to, že nejsme schopni *rozeznat*, co je skutečně prostředek a co nikoliv.

Klíčový rozdíl mezi oběma filosofy spočívá v jejich odlišném chápání práce. Tento vzájemný rozdíl však souvisí s tím, co bylo řečeno výše. Postone totiž na rozdíl od Horkheimera upozorňuje, že práci nelze identifikovat s instrumentálním jednáním. Oproti Horkheimerovi Postone používá pojem *společenská práce*. Jedná se o pojem, který označuje to, co se rozumí prací v dané společnosti. V otrokářské společnosti je to práce otroků, zatímco v kapitalistické je to námezdní práce. Pro pochopení

⁴⁶ Viz výše citát z *Eclipse of reason* na str. 39 mé práce.

Postoneovy argumentace je nutné uvést, že pro něj není totožné instrumentální jednání a jednání za nějakým účelem. Každá práce totiž obsahuje nějaký účel (Postone, 1993, 180).

Pro Postonea je tak nadále stěžejní odhalit, co je instrumentální jednání v kapitalismu. Jakkoliv tedy neztotožňuje práci jako takovou s instrumentálním jednáním, ztotožňuje s instrumentálním jednáním práci v kapitalismu. Jak již bylo zmíněno, práce v kapitalismu se specificky zaměřuje na výrobu zboží. Jedná se o výrobu, která neslouží bezprostředně k uspokojení vlastních potřeb. Podle Postonea se tak jedná o zprostředkovatele společenských vztahů. Slouží totiž jako prostředek k obstarávání zboží, které vyrobili ostatní. Na základě této specifické role v kapitalismu tak práce zprostředkovává vztahy mezi lidmi.

Výroba v kapitalismu má však ještě jednu důležitou charakteristiku. Je to výroba, jejímž účelem je tvorba hodnoty, respektive nadhodnoty. Jenže (nad)hodnota je zároveň prostředek. Jedná se o prostředek k zisku další hodnoty (jak jsem popsal v kapitole 2. 3. 2 *Kapitál* na str. 23 – 26). Na základě Marxovy analýzy může Postone říct, že výroba v kapitalismu je prostředkem k další výrobě. Tento charakter kapitalismu, či-li modernity, je onou zásadní charakteristikou, která činí kapitalistickou společnost instrumentální: „Instrumentalizace světa, uvnitř tohoto rámce, je funkcí determinace výroby a společenských vztahů historicky specifickou formou společenského zprostředkování – nejedná se o funkci zvyšující se komplexity materiální výroby jako takové“ (Postone, 1993, 181).

Instrumentalizace světa v kapitalismu probíhá na více úrovních: „[...] Tento proces je výrazně zintenzivněn proměnou lidí do prostředků“ (tamtéž, 182). Toho, že se lidé stávají prostředky, si ostatně podle Postonea všímá i Horkheimer. První úroveň, na níž se tento proces odehrává, je transformace práce do pracovní síly, kterou jedinec prodává na trhu. Druhou úroveň je takový stav výroby, kdy tvorba nadhodnoty tvaruje samotný pracovní proces.⁴⁷

Kapitalistickou realitou je, že neexistuje výroba, která by nebyla prostředkem k sobě samé: „[...] účel unikl lidské kontrole: Lidé nemohou nadále rozhodovat o hodnotě (či nadhodnotě) jako o cíli, protože tento samotný cíl je konfrontuje jako vnější nutnost. Mohou pouze rozhodnout, které výrobky mohou maximalizovat získanou hodnotu“ (tamtéž, 182). Tento charakter kapitalismu vytváří kvazi-objektivní strukturu, o které již bylo psáno výše. Tento problém souvisí s tím, že práce v kapitalismu se nejeví jako zprostředkovatel společenských vztahů, i když jím je. Práce se však může jevit jako instrumentální⁴⁸.

⁴⁷ Tímto problémem se budu podrobněji zabývat v další kapitole.

⁴⁸ To pochopitelně neznamená, že by instrumentalizace světa byla jakousi iluzí. Jedná se však o jinou formu bytí.

3. 2 Jak se člověk stává prostředkem

Jak si všimají téměř všichni zde citovaní teoretici, člověk se v kapitalismu stává spíše prostředkem, než účelem samým o sobě. Otázka, jaké procesy stojí za proměnou člověka v prostředek, je vlastně pravou podstatou mé práce. To, že se z mnoha věcí stávají prostředky, namísto toho, aby to byly účely o sobě, není zdaleka tak zajímavé, jako to, že se prostředek stává z člověka samotného. Jedná se o charakter světa, který se může projevat ve zkušenosti každého jedince. Vyhoření, frustrace z neužitečné práce a podobné zkušenosti jsou bezesporu jednou z nejrozšířenějších zkušeností lidských životů. Nejen z perspektivy mé práce je na nejvyšší míru důležité konceptualizovat, proč právě v pozdním kapitalismu jsou tyto pocity silnější, než kdy dřív. Toho lze v rámci Postoneova a Marxova postupu dosáhnout analýzou pojmů *formální* a *reálné podřízení práce kapitálu*.

„Nadhodnotu, vyráběnou prodloužením pracovního dne, nazývám absolutní nadhodnotou. Naproti tomu onu nadhodnotu, která vzniká zkrácením nutné pracovní doby a příslušnou změnou v poměru velikostí obou součástí pracovního dne nazývám relativní nadhodnotou“ (Marx, 1953a, 340).

Jak bylo popsáno v podkapitole o kapitálu, kapitalismus může fungovat jedině na základě tvorby nadhodnoty. Nadhodnota je vyráběna v té části pracovního dne, ve které dělník nepracuje sám na sebe. Nutná pracovní doba je ta část pracovního dne, která je potřeba k reprodukci pracovní síly. Nadhodnota se však vytváří v druhé části pracovního dne. Tato část může být zvětšena buď absolutně – tedy prodloužením celého pracovního dne, což však nelze činit donekonečna, neboť den má omezený počet hodin. Mimo to by tento postup vedl k neúnosnému vyčerpání dělníka. Typickým příkladem je podle Postonea zkrácení nutné pracovní doby růstem produktivity práce, který způsobí růst relativní nadhodnoty. Dělník tak pracuje kratší dobu pro sebe a delší pro kapitál. Tvorba nadhodnoty díky tomu roste.

S tím souvisí i formální a reálné podřízení práce kapitálu. Formální podřízení je základem pro výrobu absolutní nadhodnoty. Spočívá v tom, že se lidé, kteří dříve věděli, kterou část dne pracují pro vrchnost a kterou část dne pro sebe, stávají námezdními dělníky. Formální podřízení je tak způsobeno vznikem trhu pracovní síly a výrobou zboží a s tím spojeným oddělením výrobců od výrobních prostředků, což bylo popsáno výše. Bez těchto elementů by nebyla možná výroba absolutní nadhodnoty. Stejně jako dřív, i v kapitalismu pracují lidé část dne pro někoho jiného. V tomto ohledu se nic nemění. Formální podřízení kapitálu tak samo o sobě nemění fundamentálně pracovní proces (Postone, 1993, 182). Formální podřízení ještě umožňuje chápat výrobu jako působení člověka na přírodu. Výrobní proces lze stále ještě chápat pouze jako způsob uspokojování lidských potřeb.

Co myslí Marx reálným podřízením práce pod kapitál, je obtížnější stanovit, protože Marx tento pojem uvádí pouze na jednom místě a jako doplňující charakteristiku formálního podřízení kapitálu. Marx si všimá, že pracovní proces je podřízen logice kapitálu a hodnoty. Nelze ho proto

nadále analyzovat jako pouhé působení člověka na přírodu, ale jako daleko komplexnější proces. Hlavním hlediskem kapitálu je totiž tvorba nadhodnoty. Všechna ostatní hlediska jsou irelevantní. Reálné podřízení pod kapitál tak spočívá v tom, že výrobní proces se nesoustředí na tvorbu užité hodnoty, která by sloužila k uspokojení potřeb, ale na tvorbu hodnoty.

Jak toto souvisí s instrumentalizací člověka? Člověk musí prodávat práci na pracovním trhu, není-li vlastníkem výrobních prostředků. Jediná hodnota, kterou člověk má, je instrumentální, protože slouží k výrobě, která, jak bylo řečeno, slouží k další výrobě. Nutnost účasti člověka na konkurenčním prostředí pracovního trhu ho instrumentalizuje v tom případě, když se jedná o pracovní trh kapitalistické výroby, který je sám kapitalistickou výrobou formován. Kapitál je však i v tomto případě nutné chápat jako formu dominance, která vytváří tlak na všechny účastníky sociálních interakcí. Instrumentalizace člověka v kapitalismu tak nesouvisí s pouhou možností účastnit se interakcí na trhu práce, ale právě s nutností této účasti, aby si zajistil vlastní potřeby pro přežití.

4 Řešení

4.1 Nedostatečnost Postoneova řešení problému instrumentalizace světa

Než začne samotný výklad tohoto problému, je nutné nejprve upozornit na to, že Postoneova teorie má dvojí úroveň dějin – úroveň dějin člověka a úroveň historického času. Úroveň dějin se sestává z, Marxovými slovy řečeno, ekonomicko-spoločenských formací; je striktně diskontinuální a tvořena revolučními převraty. Během těchto převratů se mění i způsob, jak rozumíme samotnému pojmu člověka. *Historický čas* v kapitalismu je však tvořen zcela odlišně. Dynamika kapitalismu samého je tvořena neustálou tvorbou hodnoty, která v okamžiku, kdy se stává celospolečenskou, klesá na svoji původní hodnotu. Postone pro tento proces používá metaforu běžeckého pásu, který má zobrazovat, jak celá společnost neustále vytváří hodnotu, ale vyprodukovaná hodnota (dominantní bohatství v kapitalismu) se dlouhodobě nijak nemění. Tato metafora vyjadřuje iracionalitu celého systému výroby. Historický čas se však jeví v kapitalistické společnosti jako neustálý pokrok. Jedná se tak ve své podstatě o tři úrovně času – dvojí perspektiva dějin v rámci kapitalismu, tedy to, jak se historický čas utváří, a zároveň, jak se dějiny v kapitalismu jeví. Kromě toho přijímá Postone představu silně diskontinuálního dějinného pohybu daného specifickými podobami výroby.

Na základě předešlého rozdělení dějin lze vysvětlit, v čem se analýza Horheimera a Postonea liší. Postone uspokojivě vykládá to, v čem Horkheimerovo vysvětlení problému instrumentalizace selhává. Sám však nepodává vysvětlení toho, jak je možné, že je svět v kapitalismu čím dál více instrumentalizován. Proč Postoneovo vysvětlení tohoto jevu není schopno dostát jeho vlastním nárokům? Důvodem je, že Postone se omezuje na vyjádření, že proces instrumentalizace světa není lineární, ale nevysvětluje, jaký je tedy charakter tohoto procesu v kapitalismu. Postone uspokojivě vysvětluje, proč je svět instrumentalizován právě v kapitalismu. V kapitalismu se od základu mění charakter výroby, což jsem vyložil výše. Fundamentálně se proměňuje role práce, která způsobuje, že se společenské vztahy v kapitalismu instrumentalizují. V kapitalismu se tak (nejen) lidé stávají pouhými prostředky v procesu výroby. Zároveň celý společenský život, společenské vztahy i volný čas je podle výroby organizován. Oproti tomu výhodou Horkheimerova pojetí je vysvětlení důvodů, proč se svět v průběhu kapitalismu instrumentalizuje. Cílem by mělo být spojit tyto výhody v jednu.

Pokud se chceme pokusit vysvětlit, jak chápe Postone instrumentalizaci světa v rámci kapitalismu, je nutné dát ji do spojitosti s metaforou dynamiky kapitalismu, protože instrumentalizace by měla probíhat právě v rámci tohoto pohybu. Ta, jak stojí výše, není příliš adekvátní pro pochopení toho, jak Postone dynamice kapitalismu ve skutečnosti rozumí. Postoneova metafora běžeckého pásu evokuje různé druhy pohybu. Jedním z nich je nekonečný lineární pohyb běžce kupředu, který však paradoxně zůstává na tomtéž místě. To, co chce ilustrovat Postone svým pojetím dynamiky kapitalismu, však tomuto pohybu neodpovídá. Postone tak používá nedostačující metaforu, která zkresluje pohyb hodnoty v kapitalismu. Záleží na tom, co je podstatou pohybu běžeckého pásu. Běží-li

na něm sportovec, pohybuje se konstantní rychlostí a přitom stále stojí na místě. Jeho pohyb je však lineární. Pokud se zaměříme na pohyb samotného pásu⁴⁹, jedná se o stálý pohyb v kruhu. Oba pohyby tak mohou symbolizovat neschopnost společnosti hromadit v kapitalismu dominantní bohatství, tj. hodnotu. Nesymbolizují však samotný pohyb hodnoty, který je podstatou historického času. Množství vyprodukované hodnoty ve společnosti roste, dokud nedosáhne produktivita obecné úrovně, načež hodnota klesá na původní úroveň. Z dlouhodobé perspektivy tak zůstává společensky dominantní bohatství na stále stejné úrovni. Ale z krátkodobého hlediska tento pohyb ani zdaleka metafoře běžického pásu neodpovídá⁵⁰. Ukazuje se, že metafora běžického pásu není schopná popsat adekvátně pohyb historického času v kapitalismu. Stejně tak selhává, má-li vysvětlit dynamiku toho, jak se svět instrumentalizuje. Instrumentalizaci popisuje Postone jako nelineární, ale metafora evokuje lineární pohyb. Jedná se o zřejmý rozpor, který ukazuje, že Postoneova metafora běžického pásu selhává při vysvětlení tohoto jevu.

Nejprve bude vhodné zamyslet se nad tím, co instrumentalizace znamená. Jedná se o proces, ve kterém se prostor, ať už v místním slova smyslu, či jako oblast života, stává prostředkem. První případ lze prokázat invazivním charakterem kapitalismu. Kapitalismus se jako globální projekt rozšiřuje do všech částí světa. Můžeme tak za každou jednotlivou skokovou instrumentalizaci považovat jeho rozšíření do nových oblastí a zahrnutí jejich zdrojů do globálního trhu, který, jak bylo ukázáno v předešlé kapitole, má instrumentalizační charakter. Myslím si, že toto pojetí by jak Postone, tak Horkheimer mohli uznat za instrumentalizaci světa. Nejedná se však o příliš zajímavé téma. Podstatnou otázkou totiž je, jak se život jednoho každého individua pod vlivem strukturálních tlaků instrumentalizuje.

Pokud chceme uvažovat o instrumentalizaci světa, lze tento proces chápat tak, že se čím dál víc oblastí života stává spíše prostředkem, než účelem samým o sobě. Odpočinek a volný čas je však nutné chápat jako proces reprodukce pracovní síly. Jedná se tak zase o něco, co slouží výrobě samé a ne člověku. Takto chápaná role volného času by však byla faktem, který je konstantou v celém kapitalismu, jak bylo popsáno výše.

Co se skrývá za „proměnou účelů v prostředky“? Je možné, aby jedna věc byla více prostředkem, než předtím? Nebo je to spíše tak, že jedna věc buď je, nebo není prostředek? První pojetí koreluje spíše s Horkheimerovým pojetím, které umožňuje, aby se věci čím dál víc stávaly prostředkem, kdežto druhé koreluje s Postoneovým pojetím. Pokud je podle Postonea příčinou instrumentalizace světa práce jako společenský zprostředkovatel, je nutné, aby instrumentalizace světa

⁴⁹ Ten je bez běžce zcela bezúčelný.

⁵⁰ Vhodnou metaforou by mohl být průběh sinusoidy. Ta neustále stoupá a klesá stejně jako tvorba hodnoty v kapitalismu.

byla doprovázena změnou tohoto významu práce, k čemuž však Postone nenechává ve své teorii prostor. Horkheimer oproti tomu nestaví svoji teorii instrumentalizace na statickém faktu, ale na dynamické změně výrobního procesu.

Takové a podobné otázky nechává Postoneova teorie nezodpovězené. Bude nyní nutné zapojit ostatní prvky Postoneovy teorie, abychom dokázali najít odpověď, která bude pro Postonea konsekventní a zároveň odpověď, která bude rezonovat s každodenní zkušeností.

4. 2 Syntéza Postoneova a Horkheimerova pojetí

V této podkapitole bych se rád pokusil odpovědět na výše stanovené otázky a problémy, které provázejí Postoneovy úvahy o instrumentálním jednání. Nejprve se pokusím kriticky zhodnotit metaforu běžecského pásu. Poté se pokusím ukázat, že instrumentalizace světa spočívá spíše v tom, jak se svět jeví, než jakým je. Tím se tato problematika přesouvá na novou úroveň, kterou řeší Marx analýzou zbožího fetišismu (Balibar, 2007, 56 – 60)⁵¹.

Metaforou, která by adekvátně ilustrovala dynamiku kapitalismu, by byl mýtus o Sisyfovi. V kapitalismu se neustále vyrábí a zvyšuje se produktivita výrobního procesu, aby se zmenšila nutná pracovní doba a tím zvýšila tvorba nadhodnoty. Podobně i Sisyfos tlačí kámen do kopce a přibližuje se tak k cíli. V okamžiku, kdy se daná produktivita stává společensky běžnou, hodnota klesá na původní stav. Tento bod lze ilustrovat Sisyfovým dotlačením kamene na vrchol a jeho následným pádem do hlubin. Podobně jako kapitalismus ani Sisyfova práce nikdy nekončí, a nemá, až na to, že se jedná o trest, žádný smysl. V této dimenzi trestu se však metafora s kapitalismem neshoduje. Ani Postone, ani Marx bez jakýchkoliv pochyb nechápou kapitalismus jako formu božího trestu. Myslím si, že nahrazením této metafory se eliminují mnohá nedorozumění, která vyplývají z Postoneovy metafory běžecského pásu. Ale ani tato metafora nevysvětluje instrumentalizaci světa. Instrumentalizace by pak měla podobu sinusoidy. Pokud by takto opisovala pohyb hodnoty, znamenalo by to, že se dlouhodobě nemění, což je ve sporu s deklarovaným rostoucím charakterem instrumentalizace světa.

Pokud se obrátím k otázce instrumentalizace světa, ukazuje se, že vysvětlení, která nabízí Postone a Horkheimer jsou do značné míry odlišná. Zároveň se zdá, jakoby jedno bez druhého nebylo úplné. Abychom mohli vysvětlit, proč je svět v kapitalismu instrumentální, potřebujeme Postoneovu teorii. Abychom však vysvětlili, proč je svět v kapitalismu stále více instrumentalizován, potřebujeme Horkheimerovu analýzu. Obě pojetí se však dají smířit, při zaměření pozornosti na jeden drobný aspekt u obou. Jak Horkheimer, tak Postone chápou instrumentalizaci světa spíše jako otázku toho, jak se skutečnost lidem zobrazuje, než jako její podstatu⁵². Horkheimer píše: „Jak se materiální výroba a

⁵¹ Balibar, E. (2007). *The Philosophy of Marx*. New York: Verso.

⁵² Podle Postonea Marx vysvětluje instrumentalizaci světa tím, že lidé jsou podřazeni pod kapitál a vyrábí tak pro výrobu samou a ne kvůli vlastním potřebám.

společenská organizace stávají čím dál více komplikovanými a konkrétními, *rozpoznání*⁵³ prostředků jako takových je čím dál náročnější, nakolik předpokládáme, že se *zobrazí* jako autonomní prvky“ (Horkheimer, 2004, 69-70).⁵⁴ Podobně i Postone upozorňuje na to, že příčinou instrumentalizace světa je charakter práce jako zprostředkovatele společenských vztahů, avšak tento fakt je zastřen, a proto se jeví jako instrumentální jednání. U obou autorů je tak instrumentalita otázkou jevení reality. Tímto způsobem se problém ukazuje v jiném světle, než doposud. Jedná se navíc o pojetí korelující s Postoneovým rozlišením na manifestní a jádrové formy kapitalismu.

Ačkoliv se příčina instrumentalizace světa nemění, tak to, do jaké míry se svět jeví být instrumentalizován, se může v průběhu času měnit. S čím je toto spojeno, vysvětlím níže. Nyní je nutné propojit Postoneovu teorii historického času a dynamiky kapitalismu s tím, jak se může jevit instrumentalizace světa. „Historický čas [...] vyjadřuje pokračující kvalitativní změny práce, výroby a společenského života obecně“ (Postone, 1993, 294). Historický čas je tak způsob, jakým Postone vyjadřuje změny v rámci kapitalismu, aniž by se přitom měnilo jeho jádro. Je to dynamika postavená na do jisté míry statickém jádru kapitalismu. Pokud je možné někam umístit instrumentalizaci světa, je to právě sem. Historický čas není lineární – nejedná se o prostý tok času. Je spíše složen z různých událostí, který mění způsob výroby a způsob života v kapitalismu. Může tak vyjadřovat i to, co Horkheimer nazývá růstem komplexity výrobního procesu. Dynamika historického času musí obsahovat dynamiku instrumentalizace světa.

Tento způsob úvahy však odhaluje další významný aspekt instrumentalizace světa. Jak chápat to, že se svět jeví jedinci čím dál více instrumentalizující? Změna výrobního procesu odhaluje instrumentální charakter společenského života v kapitalismu. Jedinec tím nepoznává podstatu kapitalismu, ale poznává rozpor legitimizující ideologie kapitalismu, která není schopná dostát vlastním nárokům (všeobecný růst životní úrovně, svobody jednotlivce, svobodná volba povolání apod.). Jedinec si všímá nespravedlnosti, poznává, že si v kapitalismu jsou si lidé rovni pouze formálně a rozpoznává sám sebe jako sloužícího cizím zájmům. Zjišťuje, že on není v kapitalismu účelem. Můžeme tedy říci, že instrumentalizace světa znamená rozpad hegemonné ideologie kapitalismu?

Myslím si, že v kontextu prekarizace práce a poklesu důvěry ve spravedlnost kapitalistického výrobního systému je nutné instrumentalizující výrobní procesy chápat jako příčinu potenciální krize

⁵³ Zvýraznění není obsaženo v původním díle.

⁵⁴ Z perspektivy Postonea je však i toto tvrzení problematické, protože implikuje, že některé věci buď jsou, nebo nejsou prostředky bez ohledu na historické období. Jedná se tak o normativní tvrzení, které by pro Postonea bylo značně problematické.

liberální ideologie⁵⁵. Pochopitelně však v souvislosti s analýzou Frankfurtské školy i dalšími Postoneovými pracemi nelze liberální administraci kapitalismu považovat za jedinou možnou. Krize liberální ideologie způsobená instrumentalizací světa a poklesem důvěry ve spravedlnost systému tak nemusí nutně ústít v krizi samotného ekonomického systému.

Tuto otázku konfliktu integrující⁵⁶ funkce ideologie je vhodné vyložit pomocí teorie ideologie, kterou nabízí Butler a která silně vychází z Althusserova pojetí. Toto řešení však není úplně postoneovské. Postone kritizuje Althussera, protože podle něj neuchopuje kapitál jako subjekt a chápe tak dějiny jako vyvíjející se bez subjektu. Přesto lze však Althussera chápat jako velmi inspirujícího myslitele, co se pojmu ideologie týče. Althusser totiž upozorňuje na to, že ideologii nelze chápat jako něco co nás násilím nutí, nebo čemu se vědomě přizpůsobujeme (2014)⁵⁷. V Althusserově pojmu ideologie, jak ho interpretuje Butler se jedná spíše o systém identifikace, který s nadšením požadujeme. Ideologie má totiž schopnost subjekt pojmenovat a utvářet. Jedinec se tak ideologického utěšení sám dožaduje. Podle Butler ideologie poskytuje integritu v podobě identity a tím i místo ve společnosti (2013)⁵⁸. Na základě takového vymezení ideologie lze pochopit, proč je vnímání instrumentalizace světa dezintegrující. Instrumentalizace je něco, co potlačuje integrující funkci ideologie. Vrhá nás do světa a nenechává nám nic, co by nás mohlo utěšit. Zatímco ideologie poskytuje identitu, instrumentalizace světa identitu odnímá a jedince vykořeňuje. Instrumentalizace světa vyjevuje ideologii jako nefunkční – narušuje důvěru ve funkčnost systému. Instrumentalizující svět znemožňuje jedinci rozpoznat sama sebe jako jeho právoplatnou součást systému – jako toho, koho ideologie oslovuje.

Současně se však ukazuje, že neoliberální ideologie i přes krizi legitimacy systému po opatřeních zavedených po globální finanční krizi zůstává stále hegemonní. Melinda Cooper⁵⁹ se snaží poukázat na výrazné specifikum neoliberalismu spočívající ve schopnosti integrovat do sebe sama krizi. Zatímco keynesiánství se snažilo krize zahladit zejména fiskálními nástroji, neoliberalismus

⁵⁵ Liberalismus je u Postonea spojen s tržní administrací kapitalismu. Jedná se o protiklad k postliberálnímu kapitalismu, který je typický silným národním státem (Postone, 1993, 116). Hlavní hodnotou liberalismu je tak svoboda jednotlivce. Nižší citovaná Melinda Cooper spojuje neoliberalismus se snahou o kapitalizaci veřejných statků (Cooper, 2008, 9).

⁵⁶ Marx by řekl „podrobující“ (Marx, & Engels, 1958).

⁵⁷ Althusser, L. (2014). *On the reproduction of capitalism: ideology and ideological state apparatuses*. New York: Verso.

⁵⁸ Butler, J. (2013). Svědomí z nás všech činí subjekty: subjektivace a podmanění u Althussera. *Filosofický časopis*, 61 (2), 237–256.

⁵⁹ Cooper, M. (2008). *Life as Surplus: Biotechnology and Capitalism in the Neoliberal Era*. Seattle: University of Washington Press.

inkorporuje krizi jako přirozenou součást systému (Cooper, 2008, 45). Nakolik je krize součástí systému, nemůže již představovat pro systém nebezpečí. Jakkoliv se Cooper zabývá především ekonomickou stránkou věci, lze její analýzu aplikovat i na krizi legitimacy systému, což vyjadřuje právě instrumentalizace světa. Poslední krize legitimacy kapitalismu je spojená s tzv. záchrannými balíčky během finanční krize v roce 2008, které byly zároveň spojené s omezením sociálních výdajů státu. I přestože bylo zřejmé, že tzv. záchranné balíčky nevzbuzují u veřejnosti důvěru a byly chápány jako princip narušující spravedlnost systému, byly legitimizovány jako nutné, aby se zabránilo většímu zlu. Vyjadřuje to thatcherovskou absenci alternativ. Jakkoliv tedy instrumentalizace světa narušuje legitimitu systému, neoliberalismus zapojuje krizi do sebe sama, čímž ji neutralizuje.

5 Závěr

Ve své bakalářské práci jsem se zabýval reinterpetací Marxovy pozdní analýzy kapitalismu z prací historika a filosofa Moishe Postonea. Postone formuluje teorii abstraktní dominance kapitalismu, která je založena specifickou funkcí práce v kapitalismu jako zprostředkovatele společenských vztahů. Práce vytváří hodnotu, která se sama pohybuje a zhodnocuje, čímž vzniká kapitál. Kapitál tvoří vnitřní logiku kapitalismu, ve kterém se vyrábí za účelem samotné výroby. Tento vztah, ve kterém se účel stává prostředkem, je základem toho, proč se je kapitalismus instrumentalizující strukturou společenské dominance. Dynamika kapitalismu se projevuje jako historický čas, který je konstituován na sebe nelineárně navazujícími událostmi, které vyjadřují změny v produktivitě i způsobu života v kapitalismu. Postone zároveň rozlišuje dvojí bohatství v kapitalismu. Jedno je v kapitalismu dominantní a to je hodnota. Druhým bohatstvím je materiální bohatství.

V další části jsem se zabýval různými pojetími instrumentálního jednání a instrumentalizace světa v kapitalismu. Jedná se o Kantovu etiku, Weberovo pojetí byrokracie a instrumentálního jednání a nakonec kritiku role rozumu v modernitě ze strany Frankfurtské školy. S tou vede Postone polemiku o příčině instrumentalizace světa. Jakkoliv je tento problém relativně okrajový, jeho pochopení vyžaduje vhléd do rozdílů analýzy modernity a kapitalismu Frankfurtské školy a Marxe respektive Postonea. Zásadním rozdílem mezi oběma pojetími je tak chápání dějin jako kontinuálního vývoje rozumu respektive diskontinuálního vývoje výrobních vztahů.

Zatímco Postone uspokojivě vysvětluje, proč se instrumentalizace světa stává v kapitalismu tak důležitým tématem, Horkheimer jako představitel Frankfurtské školy dokáže vysvětlit, proč není instrumentální charakter světa v každém okamžiku dějin kapitalismu stejná. Oba autoři však pojmají instrumentální charakter světa jako manifestní formu kapitalismu. Instrumentalizace může měnit to, nakolik je kapitalismus schopen ospravedlnit vlastní fungování jako systému, který se snaží nejlépe uspokojovat lidské potřeby.

Krizi legitimacy kapitalismu lze spojit s krizí liberální ideologie. To je spojeno se změnou ve výrobních procesech a vnímáním života v kapitalismu jako instrumentalizovaným. Nakolik je kapitalismus iracionální systém řízený výrobou pro výrobu samu, projevuje se jako instrumentalizující. Pokud není instrumentalizace jako zdroj frustrace vyrovnána důvěryhodností v kapitalistický systém, ústí nutně v krizi legitimizující ideologie.

Moishe Postone je v českém prostředí poměrně neznámý autor, který nabízí adekvátní porozumění současnému světu. Přesto je však jeho teorie neúplná. V mnoha ohledech je Postoneův výklad nesrozumitelný a často nevysvětluje přechod mezi pojmy, které používá pro analýzu kapitalismu v celé jejich komplexitě, či používá zavádějící přirovnání, které znesnadňují analýzu jeho textů. Postone je však bezesporu inspirativní autor, jehož analýza kapitalismu není mojí bakalářskou prací ani zdaleka vyčerpána. Nabízí se další zkoumání Postoneovy filosofie, ať už by se jednalo o

analýzu přechodů mezi jeho jednotlivými pojmy, jejichž vztah bývá často nejasný, nebo komparaci jeho filosofie s ostatními marxisty. Jeho kritika tradičního marxismu je upravena pro potřeby jeho vlastní teorie a vzniká tak otázka, zda je skutečně adekvátní. Stejně tak jeho teorie vybízí k analýze výrobních systémů zemí „reálného socialismu“ a porovnání s Postonem zastávanou teorií státního kapitalismu.

V mé práci jsem se pokusil nastínit vztah mezi instrumentalizací světa a vnímáním světa, pro což používá Marx pojmu zbožního fetišismu (Balibar, 2007, 56 – 70). Instrumentalizace světa však není sama ideologií, která by potvrzovala existující řád, ale jedná se naopak o něco, co představu funkčnosti existujícího řádu narušuje. Důvodem je konflikt mezi integrující ideologií a dezintegrující funkcí procesu instrumentalizace světa. Instrumentalizace světa je nutný důsledek rozvoje kapitalismu, ale zároveň podrývá integraci individuálních aktérů. I v této oblasti tak zůstávají také mnohé otázky otevřené. Jedná se například o vznesený problém vztahu ideologie, techniky, technologie výroby a instrumentalizace světa z historické perspektivy.

6 Seznam literatury

- Adamczak, B. (2018). *Komunismus (nejen) pro děti: Aneb jak vše bude jednou jinak*. Praha: Neklid.
- Adorno, T. W., Horkheimer, M. (2009). *Dialektika osvícenství*. Praha: Oikoymenh.
- Agraelovo Let's Play Šílenství. (24. 5. 2018). *ANDROIDI A ELEKTRICKÉ OVEČKY! | Detroit Become Human #1*. Získáno z <https://www.youtube.com/watch?v=JxLqG0FfvwI&list=PLPkPsKGDeCLLiP5D4wc4GgaLi8g0nrETx&index=1>.
- Althusser, L., & Matheron, F. (1997). *The spectre of Hegel: early writings*. New York: Verso.
- Althusser, L. (2014). *On the reproduction of capitalism: ideology and ideological state apparatuses*. New York: Verso.
- Balibar, E. (2007). *The Philosophy of Marx*. New York: Verso.
- Bauman, Z. (2010). *Modernita a holocaust* (2. vydání). Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bell, D. (1999). *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: SLON.
- Brandt, G. (1986). Marx Horkheimer und das Projekt einer materialistischen Gesellschaftstheorie. In A. Schmidt & Norbert Altwicker (Eds.), *Marx Horkheimer heute: Werk und Wirkung*. (p. 282 - 297). Frankfurt am Mein: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Butler, J. (2013). Svědomí z nás všech činí subjekty: subjektivace a podmanění u Althussera. *Filosofický časopis*, 61 (2), 237–256.
- Cooper, M. (2008). *Life as Surplus: Biotechnology and Capitalism in the Neoliberal Era*. Seattle: University of Washington Press.
- Havelka, M. (2010). *Ideje, dějiny, společnost: studie k historické sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Heinrich, M. (2012). *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Horkheimer, M. (2004). *Eclipse of Reason*. New York: Continuum.
- Jay, M. (1973). *The Dialectical Imagination: A history of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923 – 1950*. London: Heinemann Educational Books.
- Kant, I. (2014). *Základy metafyziky mravů*. Praha: Oikoymenh.
- Keller, J. (2007). *Sociologie organizace a byrokracie* (2. vydání). Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lukács, G. (1974). *History and class consciousness: studies in Marxist dialectics*. London: Merlin press.
- Lukács, G. (2017). Co je ortodoxní marxismus? *Kontradikce*, 1(1), 49 – 68.

- Marx, K. (1953a). *Kapitál I: Kritika politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Marx, K. (1953b). *Ke kritice politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Marx, K. (1954). *Kapitál II: Kritika politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Marx, K. (1955). *Kapitál III: Kritika politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Marx, K., & Engels, B. (1958). *Spisy: Svazek 3*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Moseley, F. (1993). *Marx's Method in Capital*. New Jersey: Humanity Books.
- Pollock, F. (1990). State Capitalism: Its Possibilities and Limitations. In A. Arato & E. Gebhardt, *The Essential Frankfurt School Reader* (pp. 71 - 94). New York: Continuum.
- Pollock, F. (1941). Is National Socialism a New Order? *Studies In Philosophy And Social Science*, 9, 440 - 455.
- Postone, M. (1985). Jean Cohen on Marxian Critical Theory. *Theory and Society* 14 (2). 233–246.
- Postone, M. (1993). *Time, Labor and social domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge: Cambridge university press.
- Postone, M. (2004). Critique and Historical Transformation. *Historical Materialism*, 12(3), 53-72. <http://doi.org/10.1163/1569206042601765>.
- Postone, M. (2007). Critical Social Theory and the Contemporary World. *International Journal Of Politics, Culture, And Society*, 19(1-2), 69-79. <http://doi.org/10.1007/s10767-007-9012-6>.
- Postone, M. (2012). Marx and Modernity: Rethinking Labour, Capital, and Capitalism. *Frontiers Of History In China*, 7(3), 330-343. <http://doi.org/10.3868/s020-001-012-0018-7>.
- Rothermel, E. (2017). *Neoliberalismus und die tschechische Neue Rechte*. (Diplomová práce, Universität Leipzig, Německo).
- Sweezy, P. M. (1962). *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. London: Dobson Books LTD.
- Švihlíková, I. (2015). *Jak jsme se stali kolonií*. Praha: Rybka Publishers.
- Varoufakis, Y. (2013). *Globální Minotaurus*. Praha: Rybka Publishers.
- Weber, M. (1922). *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung: Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Weber, M. (1997). *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta.
- Weber, M. (2009). *Metodologie, sociologie, politika*. Praha: Oikoymenh.